

видавництво
Гене́за

МАР'ЯН МУДРИЙ
ОЛЕНА АРКУША

Історія УКРАЇНИ

8

Мар'ян Мудрий
Олена Аркуша

Історія УКРАЇНИ

підручник для 8 класу
закладів загальної
середньої освіти

Київ
«Гене́за»
2021

Зміст

Шановні учні та учениці!	5
Вступ	6

§ 1. Україна на порозі нового часу.	7
--	---

Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)	14
---	----

§ 2. Політичний статус українських територій у XVI ст. Люблінська унія 1569 р.	15
§ 3. Соціальна структура українського суспільства в XVI ст. Литовські статuti.	20
§ 4. Сільське та міське самоврядування. Економічне життя села і міста (практичне заняття 1)	26
§ 5. Криза і реформа православної церкви. Церковні собори в Бересті 1596 р.	31
§ 6. Культурно-освітнє і мистецьке життя.	37
§ 7. Містобудування та архітектура	42

Розділ 2

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)	48
--	----

§ 8. Походження українського козацтва	49
§ 9. Запорозька Січ – козацька республіка	53
§ 10. Формування козацького стану. Реєстрове козацтво.	58
§ 11. Козацькі повстання кінця XVI ст. Морські походи козаків	64
§ 12. Військо Запорозьке і Хотинська війна (практичне заняття 2)	69
§ 13. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст.	74

Розділ 3

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	80
--	----

§ 14. Передумови і причини війни.	81
§ 15. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір	84
§ 16. Українська козацька держава – Військо Запорозьке.	91
§ 17. Події 1650–1651 рр. Білоцерківський договір	97
§ 18. Відносини з Кримським ханством. Молдовські походи	102
§ 19. Українсько-московський договір 1654 р. (практичне заняття 3)	
§ 20. Воєнно-політичні події 1654–1655 рр. Віленське перемир'я	
§ 21. У пошуку союзників: українсько-шведсько-трансильванський союз	

Розділ 4

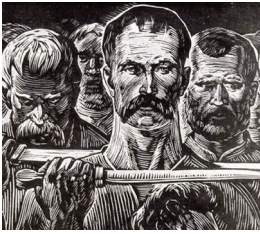
Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

- § 22. Гадяцька угода. Московсько-українська війна
- § 23. Розкол Гетьманщини. Початок Руїни
- § 24. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини
- § 25. Козацька Україна в системі міжнародних відносин
- § 26. Правобережне козацтво, Слобідська Україна і Запорозжя (*практичне заняття 4*)
- § 27. Гетьманщина в часи Івана Мазепи. «Конституція Пилипа Орлика»
- § 28. Зміни в соціально-економічному становищі України періоду Руїни
- § 29. Церковне, освітнє і мистецьке життя

Розділ 5

Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

- § 30. Імперський наступ на автономію Гетьманщини
- § 31. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні
- § 32. Запорозька Січ. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України
- § 33. Правобережна Україна. Гайдамаки і Коліївщина
- § 34. Галичина, Буковина, Закарпаття. Рух опришків (*практичне заняття 5*)
- § 35. Поділи Речі Посполитої та їхній вплив на становище України
- § 36. Українське місто і село у XVIII ст. Соціальні верстви
- § 37. Культура та освіта України в епоху бароко

Узагальнення до курсу

- § 38. Історія України в контексті епохи раннього нового часу

Шановні учні та учениці!

Цього навчального року ви вивчатимете історію раннього нового часу. Уже сама назва вказує на змінність, суперечливість і крихкість багатьох явищ, про які йтиметься в підручнику. Водночас зустрінемо й багато такого, що не тільки витримало випробування часом, а й великою мірою визначає життя сьогодні та, як можна припустити, буде актуальним і надалі. На теренах України ранній новий час тривав майже три століття (XVI–XVIII), а його центральним явищем стало козацтво. Українська козацька держава – Військо Запорозьке, яка виникла у вирі Національно-визвольної війни (революції) середини XVII ст., належить до феноменів світової історії. Безперечно, історія України творилася не в замкнутому просторі. Тоді вона розгорталася передусім у взаємодії з історіями сусідніх народів і держав – польсько-литовської Речі Посполитої на заході, Турецької (Османської) імперії та Кримського ханства на півдні, Московського царства, а пізніше Російської імперії на північному сході. А найбільш значущі події на теренах України знаходили відгук у просторі всієї Європи.

Готуючи підручник, автори прагнули якнайкраще відтворити атмосферу історичного часу, наголосити на загальноєвропейських вимірах української історії, занурити вас у світ людей минулого і водночас не втратити з поля зору сьогодення. Цьому підпорядковано основний текст підручника (з наголосом на визначених змістових лініях), рубрики **■ ОСОБА В ІСТОРІЇ**, **■ УКРАЇНА І СВІТ**, **□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО**, а також візуальний матеріал, якому надано роль не так ілюстрацій, як додаткового джерела інформації. Рубрика **■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** указує на відлуння минулого в сучасній Україні. Поряд з пізнавальною мандрівкою, до якої заохочує книжка, підручник пропонує вправи, які допоможуть набути таких необхідних у сьогоденні якостей, як уміння дискутувати, висловлювати власну думку (рубрика **□ ОБГОВОРІМО**), орієнтуватися в часі й просторі, шукати інформацію, мислити логічно, шанувати загальнолюдські цінності. Такі завдання є в кожному параграфі, а особливо – у практичних заняттях і узагальненнях до розділів. Вони заохочують до групової роботи з обговоренням у гурті, учать набувати нові знання.

Працюючи з підручником, ви навчитеся не тільки знати, а й розуміти історію, здобудете вміння ставити до минулого такі запитання, відповіді на які є важливими для сьогодення і найближчого майбутнього.

Зичимо успіхів!

Умовні позначення змістових ліній

Інформаційне середовище

Здоров'я та безпека

Екологічна безпека та сталий розвиток

Цінності й моральність

Громадянська відповідальність

Культурна самосвідомість

Підприємливість та фінансова грамотність

Вступ

Між XIV і XVI ст., тобто під кінець епохи середньовіччя, на авансцену української історії вийшли країни, які в наступні століття впливатимуть на її перебіг. Це були Польське королівство і Велике князівство Литовське (Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське), трохи згодом Молдовське князівство (господарство) і Кримське ханство, обидва пов'язані із могутньою Турецькою (Османською) імперією, і врешті-решт Московське царство. У взаємодії з цими державами (їхніми правителями, народами й культурами) відбувалося творення нової України. Захист самобутності потребував від українців великих зусиль.

Політика щодо українських земель Польського королівства та Великого князівства Литовського – а саме ці держави взяли під контроль більшість українських теренів – на початку суттєво різнилася. Із часом започатковані політичні, соціальні та культурні зміни призвели до занепаду автономних прав українських князівств. До кінця XV ст. князівства зникли з політичної мапи регіону. У житті простолюдю мало що змінилося, а от місцева знать дедалі виразніше орієнтувалася на нову владу. Так завершилася княжа епоха, яка тривала майже шістьсот років, і почалася в історії України нова доба – козацька, яка триватиме три століття. Її вінцем стало утворення в XVII ст. української козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини).

Згадаймо

1. Який період європейської історії називають *середньовіччям*? Доберіть кілька термінів чи понять для його характеристики.
2. Які події українського середньовіччя були, на вашу думку, ключовими? Назвіть кілька і поясніть, чому так вважаєте.
3. Схарактеризуйте умови, у яких опинилися українські землі у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського та інших держав.

*Битва під Оршею 1514 р.
Автор невідомий
(художник з кола
Лукаса Кранаха Старшого).
Близько 1524–1530 рр.*

§ 1. УКРАЇНА НА ПОРОЗІ НОВОГО ЧАСУ

1. Поняття «нового часу». Початок нового часу пов'язують зі зламом XV–XVI ст. Після падіння Візантійської імперії – захоплення турками Константинополя (1453 р.) – середньовіччя швидко відходило в минуле, а такі події, як відкриття Америки Христофором Колумбом (1492 р.) і церковна Реформація (поштовхом до якої стали «95 тез» Мартіна Лютера 1517 р.) знаменували вже нову епоху. Її прихід відчувався в усьому: політиці, господарських відносинах, а найбільше – у культурно-інтелектуальній сфері. Тогочасні мислителі зуміли цілком по-новому подивитися на людину і світ.

Ознаки нового часу

- *у світоглядно-духовній сфері:* утвердження розуміння світу через ідею природної цілісності та взаємозв'язок людини і природи, а відтак вивільнення науки з-під впливу церкви, творення світської культури;
- *у політичній сфері:* централізація державного управління, припинення феодалських усобиць, об'єднання регіонів у цілісні державні території;
- *у просторовій сфері:* великі географічні відкриття – європейські мореплавці проклали морський шлях у Індію, відкрили новий континент – Америку і здійснили навколосвітнє плавання;
- *у науковій сфері:* зміна уявлень про місце Землі у Всесвіті, обґрунтування ідеї про рух Землі та інших планет навколо Сонця (Миколай Коперник), обчислення їхньої відстані до Сонця;
- *у сфері виробництва й техніки:* винайдення книгодрукування (Йоганн Гуттенберг), розвиток гірничої справи та металургії (Георг Аґрікола, або Бауер), початок переходу від ремісничого до мануфактурного виробництва.

Переходу до новочасності передусім сприяли економічні процеси. Скажімо, поштовхом до великих географічних відкриттів стало завоювання турками Візантії й блокування караванних шляхів на Схід, якими в Європу доставляли прянощі. У результаті було зруйновано торгівлю, що приносила надприбутки. Тому-то й великі географічні відкриття були продиктовані пошуком морських торговельних шляхів на Схід. Технічні ж винаходи і зміни у виробництві були зумовлені потребою в засобах для існування населення, кількість якого зростала. Однак попри всі ці обставини більшість видатних досягнень – це наслідок наполегливої праці окремих людей, які не боялися труднощів та відповідальності за свої дії.

Новий час – період світової історії кінця XV – початку XX ст., який настав після середньовіччя і передував новітній історії. Поняття «нова історія» з'явилося в Європі в епоху Відродження. У межах нового часу виділяють період до XVIII ст., який називають *ранньомодерним*.

Дайте власне визначення поняття «новий час». Визначте події, які відмежовують новочасну історію від середньовічної.

2. Політичний статус українських територій. На межі середньовіччя і нового часу українські¹ терени перебували у складі кількох держав – а отже, мали різний політичний статус і різні можливості для участі місцевої знаті в здійсненні влади. Західні землі – Руське королівство – до 1434 р. існували як окремий політичний організм під зверхністю польських та угорських королів. Устрій цих земель спирався на правову традицію княжої доби. Однак після того, як Польське королівство приєднало ці українські землі, поширивши на них польське право й адміністрацію, можливості для вільного розвитку суттєво звузилися. У 1434 р. на українських землях у складі Польського королівства було утворено воєводства – Подільське, Руське і трохи згодом Белзьке.

Волинь, Київщина і Брацлавщина входили до складу Великого князівства Литовського, утворивши по суті литовсько-руську державу. Вплив руської (українсько-білоруської) складової був визначальним як у політичній, військовій, так і в культурній, економічній та соціальній сферах упродовж усієї історії Великого князівства Литовського. Українські землі мали змогу провадити незалежну політику. І навіть після ліквідації удільних князівств (Київське князівство існувало до 1471 р.) зберігався паритет у владній верхівці Великого князівства Литовського: фактично половина титулованої знаті князівства була русинами за походженням.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Портрет
Костянтина
Острозького.
Художник невідомий.
XVII ст.

Костянтин Острозький (1460–1530) – військовий і державний діяч Великого князівства Литовського, князь. Військову і політичну кар'єру розпочав у 1486 р. при дворі польського короля і великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика. Славу визначного полководця здобув у битвах з татарами і в литовсько-московських війнах. Зокрема, гучною була перемога в битві з московським військом під Оршею в 1514 р. Знав і поразки, однак умів з гідністю їх долати. Володів більшістю української території, що входила до складу Великого князівства Литовського. За заслуги перед князівством отримав особливе місце в сенаті, а також право запечатувати листи червоним воском, що було привілеєм коронованих осіб.

Українці становили значну частину мешканців Молдовського князівства. У другій половині XIV – першій половині XVI ст. українська знать брала широку участь в управлінні державою. Українська мова була мовою офіційного діловодства та літописання, відчувався вплив української культури і правової системи на життя краю. Однак із часом, через територіальні й демографічні зміни, частка українців у середовищі молдовської знаті, як і українського населення загалом, суттєво зменшилася. До середини XVI ст. Молдовське князівство втратило первісний переважно український характер.

У пізньому середньовіччі значні простори з українським населенням існували на Закарпатті у складі Угорського королівства. У цьому регіоні на заході

¹ У той час назвою і самоназвою українців були терміни *русь*, *русини*, *руські*, *роксолани*, *рутенці*. Стосовно українських земель поряд із широко вживаною назвою «Русь» поступово впроваджувався термін «Україна».

■ Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVI ст.

українська колонізація (тобто освоєння нових земель) стикалася зі словацькою, на півдні – з угорською, на південному сході – з волоською (волохи – давня назва молдован і румунів), що приводило до появи етнічно змішаних територій. Хоча більшість аристократичних родів Угорського королівства, залучених до влади, і власників земельних маєтків мала угорський родовід, чимало їх походило з інших етнічних середовищ, зокрема, й українського. Початок нового

часу збігся з розпадом Угорського королівства (вирішальною стала поразка угорсько-чеського війська від турків у битві біля Мохача в 1526 р.). Закарпаття було поділено між Священною Римською імперією на чолі з Габсбургами і Трансильванським (Семигородським) князівством.

На кінець середньовіччя припало перетворення Московського князівства на централізовану самодержавну (з необмеженою владою царя) країну. За підтримки монгольських ханів володарі Москви спочатку здобули перевагу над іншими місцевими правителями. Згодом вони зміцнили свою владу, підкоривши суперників – Ярославське, Ростовське, Новгородське і Тверське князівства, а також позбувшись і монголів. Спроби Московського князівства просуватися на захід призвели до московсько-литовських війн початку XVI ст., під час яких під зверхність Москви потрапила Чернігівщина. У 1547 р. великий князь московський Іван IV Грозний проголосив себе царем. Ідеологічним підґрунтям для цього було визнання себе «господарем всієї Русі» і спроби дорівнятися до найбільших імперій (звідси й твердження, що «Москва – третій Рим»).

Відносна усталеність політичного життя в центральних і західних українських регіонах контрастувала з невідомістю Степу, який розкинувся на півдні. На Кримському півострові й загалом у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї розташувалося Кримське ханство, яке утворилось як відлам Золотої Орди і знаходилося під протекторатом Османської імперії. Північніше розкинулося Дике поле, чи просто Поле, яке тяглося поміж татарськими й українськими фортецями й займало ледь не п'яту частину сучасної України. Взаємодію між християнським і мусульманським простором з українського боку підсилював господарський інтерес. Він полягав у бажанні захиститися від дошкульних турецько-татарських набігів і став каталізатором виникнення і розвитку *козацтва*.

До складу яких держав належали українські землі на зламі XV–XVI ст.? Покажіть ці території на карті.

3. Господарство та соціальні верстви. З наближенням нового часу із заходу на терени України проникала станова система організації суспільства. Стани виникали не на підставі економічних критеріїв, а визначених законами прав, привілеїв і обов'язків. Для людини того часу станова належність була не менш важливою, ніж віросповідання чи етнічне походження. У підсумку сформувалися чотири основні стани – шляхта, духовенство, містяни і селяни. Із часом межі між станами стали майже непроникними.

Особливо закритою була шляхта. Вона накопичувала свої статки не лише завдяки королівським привілеям (від 1505 р. польський король не міг видавати укази без згоди шляхти, яка засідала в сеймі), а й за рахунок церкви, містян і селян. Хоча всі шляхтичі були рівні перед законом, насправді між ними існували великі відмінності в достатку, соціальному престижі та політичній впливовості. Найвище знаходилися магнати, які тримали в руках високі посади й величезні землеволодіння. Рівність містян перед законом, передбачена магдебурзьким правом, на практиці теж була умовною. Становище патриція, дрібного купця, торговця, ремісника суттєво різнилося. Чи не найбільше спільного між собою мали селяни, головним тягарем яких були повинності й залежність.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Значний вплив на історію мав і має клімат. Початок XIV ст. ознаменувався різким похолоданням на всій планеті, що з невеликими перервами тривало аж до 1860-х років. Одним із найбільш катастрофічних в історії Європи стало XV ст.: 40 зі 100 років були неврожайними, що призводило до голоду. На теренах сучасної України від середини XIII ст. до середини XVII ст. було близько 70 вкрай засушливих і 190 дощових (з буревіями і повеннями) років. Наприклад, у 1575 р. річки так обміліли, що Дніпро могли вбродити переїти вівці.

До початку XVI ст. на теренах сучасної України панувало натуральне господарство. Часи, коли землевласник не надто втручався в життя селянина, а в містах було реальне самоврядування, відходили в минуле. Пожвавлення господарської діяльності в Європі, зумовлене географічними відкриттями, торкнулося й України. У відповідь на *революцію цін* (значне зростання товарних цін унаслідок падіння вартості благородних металів) і зерновий бум феодалі стали перетворювати свої володіння на комерційно орієнтовані господарства – *фільварки*. Вони прагнули залучити якнайбільше селянських земель до своїх маєтків, а самих селян змусити до *панщини*. Одночасно відбувалося *закріпачення* – селяни ставали особисто залежними від землевласників.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Основою сучасного європейського харчування є рослинні культури, завезені внаслідок Великих географічних відкриттів. Тоді європейці почали вживати прянощі із Східної Азії, а також картоплю, соняшник, кукурудзу, помідори, суниці, шоколад з Америки.

Крім традиційних станів початок нового часу на Придніпров'ї, передусім на українсько-татарському порубіжжі, невіддільний від історії козацтва. Найраніші згадки слова «козак» стосувалися татарської сторожі або степових здобичників, на яких скаржилися купці. Під **1492 р.** уперше в історичних джерелах зафіксовано козаків-християн («кияне і черкаські»), які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. Козацтво не відразу здобуло соціальний статус, спочатку це було радше заняття – степовий промисел (від рибальства і мисливства до конвоювання караванів). Дехто йшов «у козацтво» на сезон, а дехто, бездомний і безсімейний, жив так постійно, лише зимуючи у подніпровських містах – Києві, Каневі, Черкасах.

Які зміни відбулися в соціальному та господарському житті України на зламі XV–XVI ст.?

4. Культурне та інтелектуальне життя. Настання нового часу невіддільне від змін у світогляді людини. Одним із найважливіших процесів розумового й культурного життя епохи Відродження було бурхливе розширення знань про навколишній світ, які набували людинознавчого й етнографічного¹ характеру. Гуманісти розвивали ідею «єдності роду людського». Одночасно зі змінами у світогляді зростало значення етнічних (національних) спільнот, які формувалися на основі спільної мови, релігії та території. Перед українцями, позбавле-

¹ Етнографія (від грец. *етнос* – плем'я, народ; графо – пишу) – наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут народів.

ними власної держави, поставало подвійне завдання: відстоювання етнічної самобутності та боротьба за політичне самовизначення.

Важливим чинником у поширенні ренесансних ідей у XV–XVI ст. було навчання вихідців з українських земель у європейських університетах. Ці виїзди молоді на навчання здебільшого зумовлювали об'єктивні чинники, такі як економічний розвиток міст, активізація торговельних зв'язків, що породжувало потребу в освічених людях, фахівцях тогочасних інтелігентних професій – лікарях, юристах, учителях. Була й потреба у «вчених людях» – теологах-полемістах і письменниках-полемістах.

■ *Портрет Юрія Дрогобича (Котермака). Художник невідомий. Близько 1494 р.*

■ УКРАЇНА І СВІТ

У XV ст. кількість вихідців з українських земель, які навчалися в європейських університетах, швидко зростала. Серед українців, які в той час навчалися в італійських університетах, був Юрій Котермак із Дрогобича, який здобув ступені доктора філософії і доктора медицини в Болонському університеті наприкінці 1470-х років. Згодом він читав там лекції з астрономії і математики, а в другій половині 1480-х років перебрався ближче до батьківщини й викладав астрономію і математику в Ягеллонському (Краківському) університеті. Дослідники припускають, що його лекції слухав Миколай Коперник.

Усе ж світогляд і цінності людини в той час на українських теренах формувала переважно церква. Порівняно з попередніми часами, її становище від кінця XIV ст. змінилося. Позбавлена княжої опіки, із провідника духовного життя церква мимоволі перетворювалася на національно-політичну силу, ставала оборонцем української ідентичності. Однак тоді, на межі середньовіччя і нового часу, діяльність церкви, яка за своєю природою була консервативною (тобто напрацьовувала зміни і реформувалася вкрай повільно), було спрямовано тільки на те, аби зберегти непорушність давніх структур. Поширення гуманізму і ренесансної культури утримувало українські терени в європейському культурному просторі. Однак за умов втрати державності (поширення на українські землі влади Польського королівства) відкривало шлях для покатоличення і полонізації суспільної верхівки.

Визначте обставини поширення і вплив гуманізму й ренесансної культури на українські терени.

■ **ОБГОВОРІМО** У XVI ст. помітною постаттю серед українців, які навчалися в західноєвропейських університетах, був Станіслав Оріховський, який згодом здобув славу видатного латиномовного письменника. У творі «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» (1543 р.) він писав, що неосвічена людина не зможе бути правдивою і справедливою, вона «нічого не зробить гідного похвали». У парах або групах поміркуйте над цією думкою. Уявивши себе українським мислителем зі зламу XV–XVI ст., підготуйте коротке звернення до правителя (5–7 речень) з урахуванням інтересів рідного краю.

□ **ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО** Відвідавши місцевий музей (краєзнавчий, історичний, художній та ін.), доповніть цей параграф кількома текстовими або візуальними відомостями з історії рідного краю часів пізнього середньовіччя. За потреби скористайтеся наведеним кодом або посиланням <https://cutt.ly/RhoY5QV> для віртуальної мандрівки Національним музеєм історії України у Києві.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли в Європі відбувся перехід від середньовіччя до нового часу? З якими подіями його зазвичай пов'язують?
2. За картою схарактеризуйте політичне становище українських теренів на зламі XV–XVI ст. Укажіть найбільші українські міста.
3. Скориставшись інтернетом або додатковою літературою, доберіть відомості про життя містян і селян в Україні у XIV–XV ст.
4. Які зміни відбувалися в політичному, господарському і культурному житті України на межі середньовіччя і нового часу?
5. У чому полягали ідеї гуманізму епохи Відродження і як вони поширювалися серед українського суспільства?

Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

Від XIV ст. політичне, економічне, соціальне та культурне життя більшості українців визначали дві держави – Польське королівство і Велике князівство Литовське. Для українців важливою була як кожна окрема держава, так і відносини між ними, оформлені в XIV–XVI ст. низкою об'єднувчих угод. Унії поступово зміцнювали зв'язки між двома країнами і завершилися створенням у 1569 р. єдиної держави – Речі Посполитої (буквально – Республіки). Над українськими територіями, які раніше належали Литві, встановлено польське правління.

Утворення Речі Посполитої значно вплинуло на спосіб життя українців. Воно остаточно підвело ризик під княжим періодом, включило місцеве населення в новий суспільно-господарський порядок, зміцнило зв'язки України із Заходом. Суспільно-політичний лад Речі Посполитої, який називають *шляхетською демократією*, був сповнений численними протиріччями. З локальних вони могли легко перетворюватися на регіональні й навіть державні соціальні, релігійні та інші конфлікти. Найбільшим опонентом шляхти, яка визначала суспільну атмосферу Речі Посполитої, стало українське козацтво, яке згодом реалізувало ідею козацької держави.

Працюймо над проєктами

1. Об'єднавшись у малі групи, розгляньте географічне положення Речі Посполитої. Проаналізуйте природні ресурси та визначте економічні можливості регіону загалом і українських теренів зокрема. Результати роботи в групах презентуйте на одному з уроків.
2. Підготуйте повідомлення про відображення подій української історії XVI – першої половини XVII ст. в образотворчому мистецтві. Запропонуйте однокласникам підготувати відгуки на ваші повідомлення.
3. Доберіть матеріал про історію рідного краю XVI – першої половини XVII ст. Які пам'ятки збереглися з того часу? Як тогочасна історія відображена в пам'ятниках, назвах сіл, міст, вулиць, народних переказах? Підготуйте презентацію.

Люблінська унія.
Художник Я. Матейко. 1869 р.

§ 2. ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У XVI ст. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р.

1. Політико-адміністративний устрій українських територій. У першій половині XVI ст. основні події української історії розгорталися на теренах Польського королівства та Великого князівства Литовського. Процес їхнього зближення тривав від Кревської унії 1385 р., доповнювався новими умовами і втягував старі руські (українські) князівські еліти в польсько-литовський політичний, господарський, соціальний і культурний (мовний і релігійний) простір. Суспільне життя, сформоване на традиціях княжої доби, поступово відходило в минуле.

Упродовж XVI ст., поглинаючи нові території, польська влада фокусувала політичні та економічні інтереси на українських теренах – передусім тих, які належали до Великого князівства Литовського. Польське королівство було по-

■ Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

ділено на воєводства й землі на чолі з воєводами, яких призначав король. З них на українські терени припадало три воєводства – Руське (1434 р.), Подільське (1434 р.) і Белзьке (1462 р.). Кожне мало власний парламент (земський сеймик) із місцевої шляхти. Місцеві сеймики обирали послів до парламенту королівства (сейму). Найважливішими привілеями польської шляхти були звільнення від оподаткування та виняткове право посідати уряди у воєводствах (землях) і королівських замках.

Польське королівство було державою із вкрай слабкою централізацією. Це двояко впливало на стару українську землевласницьку знать і міський патриціат. З одного боку, шляхетські й міські привілеї діяли дуже заманливо, втягували українську верхівку у простір польської політики й культури. А з другого – слабкість центральної (королівської) влади, її майже повна залежність від настроїв шляхти давала змогу не тільки польській, а й українській знаті підтримувати традиційний лад. Історія наче замикалася навколо містечок і князівських замків, де політичні зміни мало впливали на повсякденне життя.

Литва була більш централізованою державою. Тут шляхта сплачувала податки, несла військову службу, великий князь пильно наглядав за службовцями та урядовцями. Однак польські впливи міцніли й у Литві. Так було запроваджено воєводський устрій: на українських землях утворено Київське (1471 р.), Волинське (1566 р.) і Брацлавське (1566 р.) воєводства. Прийняття литовською правлячою верхівкою католицизму та утвердження Литви як католицької країни також позначалося на українцях і білорусах, які часом відчували дискримінацію. Дехто із них у відповідь вирушав до православної Московщини. Проте здебільшого на українських територіях влада зберігала ознаки тієї «старовини», яку литовці обіцяли «не рухати».

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Волинь і Київщина у Великому князівстві Литовському мали особливий статус як пограничні землі. З одного боку, тут особливо гостро відчувалася майже безперервна війна зі степовими ордами, а з другого – ці терени були місцем для перемовин, відігравали важливу роль у дипломатії князівства з Кримською, Казанською, Астраханською, Заволзькою і Ногайською ордами, Туреччиною і Молдовією. Упродовж 1515–1540 рр. цими землями пройшло щонайменше два десятки посольств. Обов'язком місцевого населення було супроводжувати дипломатів до орд, забезпечувати послів і гінців усім необхідним (зокрема, підводами, перекладачами).

Визначте характерні риси політико-адміністративного устрою українських територій у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського.

2. Люблінський сейм 1569 р. Люблінський сейм, який завершив тривалий процес об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в одну державу – Річ Посполиту, став однією з найбільш значимих подій в історії Центрально-Східної Європи. Люблінській унії передували шість польсько-литовських союзів (починаючи від Кревської унії 1385 р.), які встановили одну правлячу династію, визначили спільні зовнішньополітичні цілі, зблизили адміністративний устрій, систему судочинства та соціальну структуру населення. Ключовим елементом цієї структури був чисельний шляхетський стан з розвинутою системою привілеїв і способів впливу на владу.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ Продовженням історичної традиції, яку породила Люблінська унія, є сучасна українсько-польсько-литовська співпраця. У 2020 р. започатковано «Люблінський трикутник» як майданчик для консультацій представників України, Польщі та Литви.

Польсько-литовські союзи були складним викликом для Русі-України. Нові права та привілеї за польським зразком, які за результатами уній отримувала литовська шляхта, поширювалися тільки на католиків. Для православних аристократів це означало неможливість обіймати високі державні посади, що й викликало їхній опір. Однак до початку XVI ст. гострі опозиційні настрої вщухли. Останнім таким проявом було повстання литовсько-руського магната Михайла Глинського 1508 р. У результаті він утік до Москви, де отримав чин боярина і великі земельні маєтності.

На середину XVI ст. не лише на політичній карті, а й у суспільному житті українців вже мало що нагадувало про княжі часи. Руське право, церква та мова втрачали колишнє провідне значення, конкуруючи з латинськими впливами і польською мовою. Водночас українська еліта стояла перед вибором: стати в опозицію до королівської влади, спираючись на княжу традицію, або таки її підтримати. Вибір на користь королівської влади – а по суті, централізації держави та уніфікації соціального і культурного життя – дав би змогу успішніше, аніж до того, протистояти турецько-татарській і новій московській загрози.

Поштовхом до дій стала Лівонська війна, яка розпочалася в 1558 р. Це була війна Московського царства з Лівонією – державою, що займала території сучасних Латвії та Естонії й межувала з Великим князівством Литовським. У 1563 р. московські війська вторглися на білоруські терени Великого князівства Литовського. Однак однієї зовнішньої загрози було замало, аби відбулося об'єднання Польщі й Литви в одну державу. Навіть більше – литовська знать боялася злиття з Польщею. У Польському королівстві передумови нової унії визрівали в іншій площині – соціальній та економічній. Польські магнати із задрістю дивилися на родюче українське Правобережжя. Воно віщувало колосальні прибутки в умовах різкого зростання в Європі цін на збіжжя. Аби просунути до Дніпра, потрібна була підтримка держави.

Причини укладення Люблінської унії 1569 р.

з польського боку	з литовського боку	з українського боку
<ul style="list-style-type: none"> • утілення планів перетворення країни на потужну політичну й економічну силу • зацікавленість магнатів і шляхти в набутті нових земельних володінь 	<ul style="list-style-type: none"> • прагнення здобути союзника в боротьбі з Московським царством, яке провадило агресивну політику просування на захід • зацікавленість у польській моделі політичних прав і станових привілеїв 	<ul style="list-style-type: none"> • прагнення здобути захист від турецько-татарських нападів • бажання поєднати традиційний лад із привілеями, якими користувалася польська шляхта

Переговори про нову унію тривали кілька років. Урешті-решт король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август скликав 23 грудня 1568 р. сейм у Любліні за участі обох сторін. Обговорення питання унії відбувалося в гострій боротьбі прихильників різних моделей державного об'єднання: польська сторона прагнула до інкорпорації (включення) Великого князівства Литовського, а литовська, особливо магнати, – до збереження суверенітету в межах майбутньої конфедерації. Головним противником унії з боку литовських магнатів був князь Миколай Радзивілл. (На картині «Люблінська унія» знаменитий польський художник Ян Матейко зобразив його на колінах, але з оголеним мечем перед королем.)

Не дійшовши згоди, 1 березня 1569 р. майже всі представники Великого князівства Литовського залишили Люблін. По суті долю унії вирішив Василь-Костянтин Острозький, найвпливовіший із українських князів, підтримавши короля. Невдовзі частина середньої та дрібної шляхти князівства, насамперед з українських земель, які прагнули розширити свої права і зрівнятися з польською шляхтою, висловилися за входження своїх воєводств (Брацлавського, Волинського, Київського) безпосередньо до Польського королівства. Сигізмунд II Август дав згоду на прилучення цих воєводств до Польщі, залишивши в них місцеве судове право, і гарантував непорушність прав і привілеїв шляхти.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Василь-Костянтин Острозький (1526/1527–1608) – український князь, магнат, військовий, політичний і культурний діяч. Підтримавши короля на Люблінському сеймі, збільшив свій політичний вплив (отримав характеристику «некоронованого короля Русі»), провадив фактично самостійну політику. У володіннях князя працювало близько 60 тис. підданих. Показав приклад успішного використання зв'язків між політикою, релігією та культурою. Перетворив Острог на центр православної освіти в Речі Посполитій.

■ *Портрет Василя-Костянтина Острозького. Художник невідомий. XVIII ст.*

За такої ситуації – як-то згоди на унію представників від українських земель, втрати територій, погроз від короля скасувати попередні привілеї, війни з Московією – литовські магнати були змушені погодитися на відновлення переговорів. 28 червня було укладено угоду про утворення польсько-литовської держави. **1 липня**

1569 р. цю угоду, названу *Люблінською унією*, затвердили представники Польського королівства і Великого князівства Литовського. Було складено присягу на унію, а потім – відправлено молитву за неї в костьолох. 4 липня унію затвердив король.

Люблінська унія створила польсько-литовську державу – Річ Посполиту – з єдиним правителем (польським королем і великим князем литовським) і парламентом (виборним сеймом і сенатом, у якому засідали призначені королем найвищі державні чиновники, воєводи, каштеляни та представники вищого духовенства). Усі привілеї польської шляхти поширено на знать Великого князівства Литовського, яке зберігало автономію – власну адміністрацію, судочинство, військо, скарбницю. Представниками панівної верстви надано право на

володіння маєтностями в обох частинах держави. У Речі Посполитій домінувало Польське королівство, яке розширило територію і зміцнило своє політичне становище.

Українські воєводства, включені до королівства, отримали гарантії щодо використання руської мови в судах і адміністрації та захисту прав православної церкви. Однак, на думку істориків, спроби збалансувати державний устрій Речі Посполитої, врахувавши інтереси українців і білорусів, були запізними й практично не були реалізовані. Це заклало передумови для майбутніх конфліктів. Особливої гостроти після Люблінської унії набули питання віри та мови. Зростала напруга і в земельних відносинах. Польські магнати і шляхта сприйняли Люблінську унію як можливість створювати на українських теренах прибуткові маєтки, експлуатувати місцевих селян і містян. З другого боку, об'єднання українських земель неабияк консолідувало українське населення.

Які обставини зумовили укладення Люблінської унії 1569 р.? Схарактеризуйте рішення Люблінського сейму та їхній вплив на становище українських територій.

□ ОБГОВОРІМО Прочитайте витяг із постанови Люблінського сейму про унію Польського королівства і Великого князівства Литовського від 1 липня 1596 р.: *«<...> всі права, привілеї, які дані предками його королівської милості і самим його королівською милістю від початку унії й до теперішнього часу у Великому князівстві Литовському народам литовському, руському, жмудському та іншим народам і жителям Великого князівства Литовського, а також землям і повітам, родам і особам, мають залишатися цілими і непорушними».* Чи відображено в цій постанові інтереси українського населення? Українські князі підтримали постанову Люблінського сейму. А як вчинили б ви, будучи його учасником?

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Уявіть себе учасником Люблінського сейму 1569 р. (як-от, Василь-Костянтин Острозький, Миколай Радзивілл). Підготуйте від його імені промову, у якій висловте обґрунтовану згоду або заперечення ухвалам сейму. Аргументуйте свій виступ фактами.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в Річ Посполиту? Схарактеризуйте передумови і перебіг Люблінського сейму.
2. Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/FhcWVoO>, завантажте контурну карту. Позначте на ній українські воєводства у складі Речі Посполитої.
3. Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтеся більше про рід князів Острозьких. Яку роль відіграли жінки цього роду в культурному розвитку України? Підготуйте генеалогічну довідку.
4. Чому українські князі (як-от, Василь-Костянтин Острозький) і шляхта підтримали короля на Люблінському сеймі?
5. Як ви гадаєте, чому в історичній літературі трапляються різні, інколи протилежні, оцінки Люблінської унії – від схвалення до засудження?

§ 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В XVI ст. ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

1. Становий поділ. На кінець XV ст. чисельність українців становила близько 4 млн (упродовж XVI ст. зросла до 5,2 млн), а соціальний склад характеризували відмінності в політичному та економічному розвитку різних регіонів. Водночас загальні суспільні зміни формували чіткі межі між *станами* – групами людей, яких об'єднувало однакове правове становище. Суспільство мало ієрархічну будову, тобто одні стани підпорядковувалися другим, що зумовлювалося не тільки соціально-майновою нерівністю, а й глибшими уявленнями про суспільний устрій і заняття людини.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ Уявлення про поділ суспільства на стани можна знайти в біблійній легенді про Ноя, який поділив обов'язки між синами. Так виник латиномовний афоризм «Ти, Симе, молися, Хаме – працюй, Яфете – управляй і захищай».

У XVI ст. основними соціальними станами в Україні стали шляхта, духовенство, містяни й селяни, сформовані на основі верств з княжих часів. Так, розвиток шляхти як соціальної групи сягав періоду, коли оточення князя (дружинники, бояри) перетворювалося на окремий прошарок. Його характерними рисами були особисте земельне володіння та обов'язок служби своєму володареві. Історичним попередником містян як стану було населення давньоруських міст. Їхні мешканці, на відміну від західноєвропейських середньовічних містян, не мали законодавчо закріплених прав і привілеїв. Станові ознаки містян формувалися на теренах України від XIV ст.

Поясніть причини поділу суспільства на стани. Назвіть основні соціальні стани на українських теренах у XVI ст.

■ Українська шляхта XVI ст. Реконструкція З. Васіної

2. Шляхта. Шляхта як привілейована суспільна верства сформувалася в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, зокрема і на українських теренах, у XIV–XVI ст. Ця верства поповнювалася вихідцями з різних соціальних груп, які отримували політичні, майнові права й свободи та несли військову службу. У Польському королівстві, а згодом у Речі Посполитій шляхті вдалося встановити майже повний контроль над королем (у 1573 р. вона домоглася права обирати собі монархів).

Шляхта не була однорідним середовищем. На Волині й Центральній Україні розрізняли *князів, панів, зем'ян, бояр*. І якщо бояри виконували різні доручення й особисто несли військову службу, то привілейованість зем'ян ґрунтувалася на родовитості й спадковому землеволодінні. Щодо панів, то вони були членами великокнязівської ради, а участь у військових походах брали із власним військом.

Князі ж узагалі були титулованою знаттю, яка творила замкнуту групу в межах шляхетського стану. Ні за багатство, ні за вплив чи високі урядові посади не можна було стати князем: князем був лише син князя. Деякі князі ставали в рішучу опозицію до королівської влади.

На українських теренах у складі Польського королівства (до середини XVI ст.) шляхетська рівність була більш виражена. Тому-то українська знать Великого князівства Литовського, особливо її нижчі верстви, прагнула якнайшвидше зрівнятися у правах із польською шляхтою, підтримуючи польсько-литовську унію. Але й тут між різними групами існував якщо не конфлікт, то принаймні напруга у відносинах. Крім шляхтичів-землевласників, існувала безземельна група – *шляхта-голова* і шляхта, яка служила на дворах заможної шляхти, – так звані *двірські*.

■ УКРАЇНА І СВІТ У XVI ст. казали: «Королем стають, князем народжуються». За весь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, корпорація князів поповнилася родинами не князівського походження двічі – Радзивіллів (у 1547 р.) і Любомирських (у 1647 р.). Їх титулували імператори Священної Римської імперії.

На кінець XVI ст. шляхетська верства в Речі Посполитій змінилася. Це було пов'язано з виокремленням прошарку магнатів (від лат. *magnus* – великий) – великих землевласників князівського походження. Вони поєднували власність і політичний вплив і майже не підпорядковувалися королівській владі, мали власне військо. Серед магнатів на українських землях особливо виділялися князі Вишневецькі, Заславські, Корецькі, Острозькі, Четвертинські, Чорторійські (Чарторизькі). Відносини між магнатами і шляхетством були суперечливі: з одного боку, шляхта підіграла князям і панам, а з другого – прагнула обмежити доступ магнатів до державних посад і земель.

Визначте шляхи й особливості формування на теренах України шляхетської верстви. Що означала шляхетська рівність?

3. Духовенство. Окремою суспільною верствою було духовенство, яке не підлягало світському суду, мало свою ієрархію. Під польською і литовською владою православне духовенство втратило колишнє привілейоване становище і потрапило під контроль світських правителів-католиків. Особливо це стосувалося вищих церковних посадовців – єпископів і митрополитів. Нижче ж духовенство залежало від землевласників, на чиїх землях розміщувалися парафії – церковні адміністративні одиниці, які об'єднували вірян одного храму. У XV–XVI ст. у зв'язку з кризою православної церкви на деякий час занепадала (зосередилася на обрядовості) й культурна та інтелектуальна діяльність українського духовенства.

Духовенство поділялося на чорне (мешканці монастирів – ченці, черниці) й біле (парафіяльні священники). На відміну від шляхти, духовенство не було замкнутою становою групою, хоча й прагнуло відособленості, часто передаючи парафії у спадок (передусім на західноукраїнських землях). Попри це, його ряди постійно поповнювали представники інших суспільних прошарків. Біле, тобто церковне, духовенство було близьким до селянства. Монастирське ж духовен-

ство мало тісніші зв'язки із шляхтою. Серед церковних діячів було багато вихідців із середньої та дрібної шляхти.

Чому духовенство становило окрему суспільну верству? У чому проявлялася його окремішність?

4. Містяни. У XV ст. на українських теренах, особливо у складі Великого князівства Литовського, поживалося містобудування. Підставою для заснування нових міст були королівські привілеї. Міста виникали передусім як податково-адміністративні й торгові осередки у володіннях великих землевласників, деякі виростили довкола нових замків. Вони довго зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані з сільською округою і сільськогосподарськими заняттями. У XVI ст. найбільш людними були західноукраїнські міста, натомість на східному Поділлі та Київщині розвиток міст гальмували татарські напади.

■ Львівські містяни XVII–XVIII ст.
Реконструкція З. Васіної

З поширенням магдебурзького права містяни набували особливі права і привілеї – самоврядування, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі), сплату чиншу (фіксованого грошового податку). Так відбувалося їхнє перетворення на окремий стан. Цей процес захопив також міста й містечка, які належали магнатам або церкві. Водночас містяни були змушені або пристосовуватися до шляхетських порядків, або відстоювати свої права, зокрема, на торгівлю, яку шляхта намагалася зосередити в своїх руках.

Щоб користуватися міським правом, потрібно було набути міське громадянство, яке ставало спадковим. Для цього потрібно було володіти в місті нерухомістю. Однак реальний вплив на міське самоврядування мала тільки невелика його частина – *патриціат*, тобто купецько-лихварська верхівка, члени магістрату. На іншому краю міського життя були *низи* – мешканці, яких не вважали громадянами, однак вони підлягали міській юрисдикції: позацехові ремісники, підмайстри, комірники, халупники, наймити, жебраки. Найчисельнішим було *поспільство* – середній прошарок містян: ремісники, крамарі, особи, які займалися промислами і сільським господарством. У містах точилася соціальна боротьба між патриціатом та міськими низами. Деякі ремісники взагалі залишали міста і переносили майстерні до маєтків шляхти.

Як відбувалося формування міщанства як стану? Схарактеризуйте внутрішній поділ у середовищі містян.

5. Селяни. Основна частина населення українських земель була селянами. За правовим становищем вони поділялися на тих, хто мешкав на королівських землях, і тих, хто жив на землях магнатів (шляхти) або церкви (монастирів). Серед селян були як особисто вільні, так і прикріплені до свого наділу й, відповідно, до землевласника. Особисто вільних селян називали *похожими*, а прикріплених до наділу – *непохожими*.

Неоднорідність селянства проявлялася в різних формах залежності, як-от: *слуги* – селяни, які відбували особисту службу в господаря, у разі потреби вирушали з ним у військовий похід; *данники* – сплачували данину за користування землею, а також мисливськими й бортними угіддями (натуральну данину поступово витіснила грошова плата); *тягли* – відробляли панщину та працювали в господарстві свого господаря, виконуючи «тяглу» службу, тобто обробляли землю власною худобою, сплачували податки та виконували різні повинності.

У XVI ст. відмінності між групами залежного селянства стиралися. Це було зумовлено утвердженням фільваркової системи господарювання. Фільварки потребували робочої сили, а це зумовлювало поширення *панщини* й обмеження особистої волі селян – запровадження *кріпацтва*. Землевласники конкурували між собою за робочу силу, а тому усіляко намагалися обмежувати пересування селян. До рук приватних власників, які намагалися отримати якомога більший прибуток, через оренду потрапляли й державні села.

■ Українські селяни
XV–XVI ст.
Реконструкція
З. Васиної

Оренда – тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами та іншим майном на договірних засадах.

Панщина – форма залежності (повинності, відробіткова рента), яка передбачала примусове й безоплатне виконання селянами певного обсягу робіт на користь землевласника.

Рента – дохід, який отримує власник за використання його землі, майна чи капіталу іншими особами. Основними формами ренти в минулому були: відробіткова (панщина), натуральна (частиною врожаю або видобутих корисних копалин), грошовий податок (чинш).

Фільварок – шляхетське господарство, засноване на одногалузевому (приміром, сільське господарство) або багатогалузевому (тваринництво, промисли, ремесла тощо) виробництві, зорієнтованому на продаж.

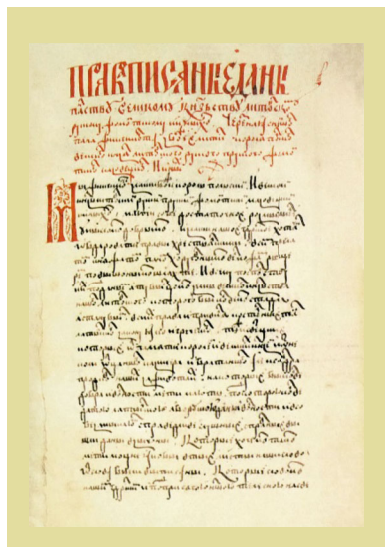
На формування залежного селянського стану була спрямована земельна реформа, проведена Сигізмундом II Августом згідно з «**Уставою на волоки**» **1557 р.** Вона стосувалася королівських (великокнязівських) маєтків, однак вказувала напрям змін і для шляхетських господарств. Мета реформи – впорядкувати селянське землеволодіння, відкрити можливості для створення фільварків, урегулювати платежі й повинності. Основною одиницею виміру землі й нормування повинностей підданих ставала *волока* (її розмір коливався залежно від регіону – близько 20 га). «Устава» проголошувала підданих власністю великого князя, встановлювала розміри панщини (два дні на тиждень для тяглих селян з волоки), регулювала відхід підданих на заробітки.

Поясніть, чому впродовж XVI ст. зростала частка залежних селян, змушених працювати на панщині.

6. Литовські статuti. Правосвідомість середньовічної людини була тісно пов'язана з її становою належністю. Не існувало загальних законів. Кожна соціальна група керувалася своїми правовими нормами, які з часом нагромаджувалися. На межі середньовіччя і нового часу такий спосіб правового регулювання, який спирався на королівські (великокнязівські) привілеї, вичерпав себе. Виникла потреба у створенні зводу законів, який би узагальнив і систематизував станові правові норми (ішлося передусім про шляхетську спільноту) і мав загальнодержавну дію.

Таким зводом законів, який набув поширення на українських теренах, стали Литовські статuti **1529** і **1566** р.¹ Їхніми джерелами були положення «Руської правди», німецьких і польських судебників, деякі норми римського і звичаєвого права. Досконалість Литовських статутів для свого часу полягала в тому, що вони об'єднали положення державного, цивільного, сімейного, земельного, військового, кримінального, процесуального права і проголосили його чинність у всій державі. Статuti увібрали в себе й дещо з гуманістичних ідей, як-от: поняття однакової відповідальності перед законом, право особи на адвокатський захист, принцип персональної відповідальності (коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини), захист особистих і майнових прав жінок, рівність прав представників різних конфесій та етнічних груп.

■ *Титульний лист Першого Литовського статуту 1529 р. Заголовок: «Права писані, надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жемайтійському й іншим...». Статuti укладено староукраїнською і старобілоруською мовами, і тільки згодом перекладено польською, латинською.*

Литовські статuti проголошували рівні права для всіх жителів князівства незалежно від походження, соціального стану і віросповідання. Водночас вони обстоювали перш за все особисті, майнові й політичні права князів і шляхти. Другий Статут (з огляду на політичну роль

шляхти Волинської землі під час його утворення названо «Волинським») урівняв у правах князів-магнатів і шляхту, утвердив ідею самоврядної шляхетської держави, подібної до Польського королівства, став своєрідним кодексом «народу-шляхти». На території Волині, Київщини, Поділля і Чернігівщини Литовські статuti діяли аж до XIX ст.

Схарактеризуйте загальну спрямованість і зміст Литовських статутів. Яким був їхній вплив на українське суспільство?

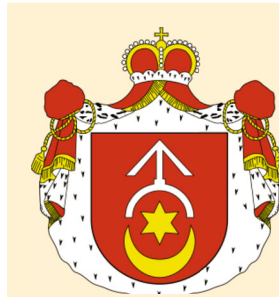
¹ У 1588 р. було ухвалено третій Литовський статут, який остаточно закріпив привілеї шляхти, юридично оформив закріпачення селян. На українські терени він не поширювався.

□ ОБГОВОРІМО Політичний устрій Польського королівства, а пізніше Речі Посполитої (з українськими територіями у складі) називають «шляхетською демократією». На зламі XV–XVI ст. шляхта підпорядкувала собі місцеві (земські) сеймики, а згодом – і загальний сейм Речі Посполитої, якому належала найвища законодавча влада в країні. Тоді-то розвинулася й ціла система уявлень про вроджені чесноти і незвичайне покликання шляхти, насамперед до влади. Шляхта обирала короля, сама творила собі закони і мала повну владу над селянами. У гурті висловте обґрунтовані припущення, чому на практиці шляхетська демократія часто-густо перетворювалася на свавілля і погорду щодо інших верств суспільства, передусім селян і містян.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Спеціальну історичну дисципліну, що вивчає герби, кольорові емблеми, які належать особам, родам чи спільнотам, називають *геральдика*. Поцікавтеся історією гербової традиції, правилами складання і використання гербів. Як ця традиція відображена в минулому й теперішньому вашого краю?

□ *Герб князів
Острозьких*

□ *Сучасний герб
Кам'янець-Подільського*

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Які законодавчі акти, ухвалені в XVI ст., визначили соціальні відносини в Україні?
2. Схарактеризуйте за картою українські терени, на яких у XVI ст. знаходилися найбільші маєтки українських магнатів і шляхти.
3. Здійсніть реальну або віртуальну мандрівку до краєзнавчого, історичного чи етнографічного музею. Опишіть вбрання і побут різних верств українського суспільства в ранній новий час.
4. Поясніть, чому розвиток суспільних відносин в Україні XVI ст. вів до замкнутості соціальних станів.
5. Поміркуйте, що означало в XVI ст. бути вільним. У чому в той час виявлялася залежність людини?

З метою успішного проведення практичного заняття радимо підготуватися до нього своєчасно.

§ 4. СІЛЬСЬКЕ ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА І МІСТА

Практичне заняття 1

Готуємося до заняття

Практичне заняття містить елементи проєктного навчання, поєднує роботу в малих групах з роботою в гурті. Кожна група одержує для опрацювання інформацію (історичну довідку) та завдання. Заняття буде результативнішим, якщо до нього підготуватися заздалегідь (прочитати параграф, поміркувати, як можна залучити матеріал з історії рідного краю, попередньо підготувати тези, якими можна буде скористатися під час заняття). Усі завдання є творчими та передбачають занурення в історичну епоху і життя певної спільноти, заохочують до розвитку уяви. Треба пам'ятати, що групова робота зорієнтована на розподіл обов'язків і дотримання регламенту. Наприкінці заняття представте й обговоріть результати роботи в загальному колі.

Отож, вирушаємо в історичну мандрівку, під час якої побуваємо в сільській громаді, міському магістраті, дворіщі селянина, шляхетському фільварку, ремісничому цеху. Довідаємося, як жили, чим займалися і про що думали тогочасні люди.

У сільській громаді (завдання для групи 1)

Пригадайте, яким було життя селян у княжі часи та як воно змінювалося з часом. Прочитайте історичну довідку і виконайте завдання.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Основною адміністративно-територіальною одиницею на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства, яка регулювала життя сільських громад, була волость. Зазвичай до волості входило кілька десятків сіл, присілків, дворіщ. На чолі стояв волосний староста («старець», «сотник»). Його щорічно обирало населення волості («волощани», «мужі», «люди») на загальних зборах з-поміж авторитетних співгромадян. Територія волості могла змінюватися через захоплення земель феодалами, великокнязівські (королівські) пожалування волосних поселень або їхніх частин у приватне володіння, відокремлення міста або центрального села зі складу волості.

Волость підпорядковувалася представникам королівської (великокнязівської) влади, передусім у питаннях оподаткування, але водночас зберігала місцеве самоврядування, мала виборних представників, які більшою чи меншою мірою залежали від сюзерена. З часом урядові намісники і великі землевласники намагалися обмежити виборчі права жителів волості, підпорядкувати собі сільську адміністрацію. З одного боку, старости, як і раніше, відстоювали інтереси громади, а з другого – ставали посадовцями державного адміністративного апарату. Юридичне оформлення цих процесів у Великому князівстві Литовському знайшло відображення в «Уставі на волоки» 1557 р., а саме – у положенні про інститут сільських в'їтів.

«Устава» передбачала створення в'їтівств як нових адміністративно-територіальних осередків. До їхнього складу мало входити не менше ста волок, а це означало, що в'їт часто ставав керівником не одного, а кількох сусідніх сіл. В'їтів призначали великокнязівські ревізори при формальній згоді сільських громад.

Війти мали стежити за порядком на території села, вирішувати незначні конфлікти, зокрема, спори щодо земельних меж, допомагати односельцям вести справи у судах. Але разом з тим, згідно з «Уставою», вони були наділені функцією контролю і примусу щодо сплати односельцями податків і виконання повинностей.

Визначте зміни, яких зазнало сільське самоврядування в Україні у XVI ст. Спираючись на текст довідки й раніше набуті знання, підготуйте від імені старости (війта) передвиборче звернення до односельців, враховуючи географічне та економічне становище регіону.

У магістраті (завдання для групи 2)

Пригадайте значення терміна «магдебурзьке право». Чому самоврядування на його основі відокремлювало місто від села? Прочитайте історичну довідку і виконайте завдання.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Основою міського самоврядування на українських землях у XVI–XVIII ст. було магдебурзьке право. Це право передбачало: автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи – раду і лаву або дідичного війта, спадкове і відчужувальне право на міську нерухомість на певних умовах, постійний чинш (грошовий податок), свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі). Усіма господарськими і майновими справами міста займалася рада на чолі з бурмистром (його обирала колегія райців – членів міської ради). Органом судової влади була лава на чолі з війтом. Разом ці органи утворювали магістрат.

Поширення магдебурзького права в Україні припало на другу половину XIII ст. і було пов'язане з появою німецьких громад у Холмі, Перемишлі, Львові, Галичі, Володимирі. Однак у пізньому середньовіччі магдебурзьке право було пов'язане не тільки з німецькою колонізацією, а й зі стрімким розвитком міст, особливо на територіях Чеського, Угорського і Польського королівств. Так, у Галичині привілеї на магдебурзьке право дістали Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Перемишль (1389 р.), а на Поділлі – Кам'янець (1374 р.), Смотрич (1448 р.). У XVI ст. у Руському й Подільському воєводствах кількість міст на магдебурзькому праві обраховувалася десятками. Бурхливе виникнення міст на українських землях зумовлювала в той час, крім економічних інтересів, потреба захисту від татарських і турецьких нападів.

У Великому князівстві Литовському поширенню магдебурзького права сприяла Кревська унія 1385 р. Першим магдебургію дістало столичне Вільно (нині Вільнюс, 1387 р.), міський устрій якого було організовано за взірцем Кракова – тодішньої столиці Польського королівства. Серед перших українських міст у складі Великого князівства Литовського, які отримали магдебурзьке право, були

Міський (ратушний) сурмач.
Мініатюра XV ст.

Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.), Володимир і Київ (1490-ті рр.). У Литві маґдебурзькі привілеї отримували здебільшого не нові міста, а вже існуючі, однак спустошені під час монгольської навали. Утворення Речі Посполитої (1569 р.) суттєво розширило кількість самоврядних міст, особливо в Київському і (згодом) Чернігівському воєводствах. Маґдебурзьке право отримали Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1589 р.), Чернігів (1623 р.), Ніжин (1625 р.), Миргород (1631 р.) та інші міста.

Визначте хронологічні й територіальні закономірності поширення маґдебурзького права на теренах України. Від імені кандидата в бурмистри підготуйте звернення до райців, у якому на прикладі конкретного міста окреслить проблематику міського життя і напрям його розвитку.

На дворищі селянина (завдання для групи 3)

Пригадайте, як розвивалась агрокультура на теренах України за княжих часів. Прочитайте історичну довідку і виконайте завдання.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

До XVI ст. основою сімейного ладу селянських господарств були великі (нерозділені) сім'ї, які склалися з малих сімей і проживали на дворищах. Що більшим був двір, тим більше дорослих чоловіків входило до його складу, тим захищенішим він був від зовнішніх несприятливих факторів. Із розвитком агрокультури малі сім'ї (з батьків та їхніх неодружених дітей) прагнули вийти за межі дворища, бачили більше переваг у житті в сільській громаді. Відбувалося творення і розростання сіл.

Економічною основою селянських дворів залишалось землеробство. Поступово на зміну підсічно-перелоговій системі рільництва приходила трипільна сівозна, яка збільшувала врожайність. У скотарстві переважало розведення волів. Промисли – як-от мисливство, рибацтво, бортництво (а згодом пасічне бджолярство), ремісництво (особливо домашнє прядіння та ткацтво із льону та

конопель), у деяких місцевостях видобування та переробка залізної руди (на Поліссі), солеваріння (на Прикарпатті) – відігравали допоміжну роль.

До середини XVI ст. більшість селянських господарств в Україні за кількістю тяглової худоби, сільськогосподарського реманенту, хатнього майна і грошей перебувала у приблизно рівних матеріальних умовах. Однак з часом майнова нерівність стала виразнішою. Результатом розшарування була поява в сільській громаді таких категорій селян, як городники (не мали змоги обробляти великі польові наділи, а лише працювали на своїх городах), підсусідки (не мали присадибної ділянки та житла і селилися при дворах односельчан) та інші.

Серед податків, які стягували через волості, був натуральний оброк (медом, воском, хутром, худобою, рибою, зерном, сіном та ін.), місцеві та загальнодержавні грошові податки (подимщина,

■ Селянин під час оранки.
Мініатюра XV ст.

серебщина). Вагоме місце серед повинностей волосних селян займали «шарварки» – тобто участь у будівництві замків, острогів, доріг, мостів, гатей та інших споруд. Згодом на перший план вийшли панщинні повинності.

Які зміни характеризували розвиток селянських господарств на українських теренах у XVI ст.? Підготуйте опис господарського життя селянської родини очима вашого однолітка (урахуйте при тому природно-географічні особливості рідного краю, неоднорідність селянства тощо).

У фільварку (завдання для групи 4)

Пригадайте, у чому полягала сутність оброчної системи господарювання в пізньому середньовіччі. Прочитайте історичну довідку і виконайте завдання.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У XVI ст. на українських землях у складі Речі Посполитої відбувся перехід від оброчної системи до фільварково-панщинного господарства. Для цього було кілька причин. По-перше, зростали міста, збільшувалася чисельність містян і підвищувався попит на сільськогосподарську продукцію. По-друге, у результаті великих географічних відкриттів і напливу до Європи золота почався інтенсивний розвиток ринкових відносин. Це зумовило зростання попиту на хліб, сільськогосподарську продукцію і сировину для мануфактур. Землевласники перетворювали господарства на фільварки задля збільшення виробництва товарної (розрахованої для продажу на ринку) продукції.

Фільварок був господарським комплексом, що включав житлові (для адміністрації й челяді) та господарські будівлі (ферми для худоби, свинарники, курятники, комори для збіжжя, сараї тощо), а також систему оранки й угідь. Невеликі фільварки забезпечували лише внутрішні потреби маєтку, а у великих, часто багатогалузевих, господарствах виробляли товарне збіжжя й продукти тваринництва. Фільваркове господарство велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких встановлювалася певна норма панщинних днів.

У магнатських латифундіях (великих приватних земельних володіннях) фільварки були вплетені в систему різноманітних господарських і соціальних утворень (ключів, угідь, промислів), якими управляла спеціальна адміністрація. У другій половині XVI – на початку XVII ст. розміри оранки, що належала окремим фільварковим господарствам, коливалися від кількох десятків до кількох сотень моргів (морг – міра землі, що дорівнювала 0,56 га). У результаті частка фільваркової продукції в загальному обсязі вирощуваних зернових культур перевищила 20 %.

Чому на теренах України розвинулося фільваркове господарство? Уявивши себе управителем фільварку, опишіть його структуру й визначте економічні перспективи (беручи до уваги конкретний регіон).

У ремісничому цеху (завдання для групи 5)

Пригадайте, яку роль відігравали міста в історії Русі. Чим займалися містяни? Прочитайте історичну довідку, укладену на основі дослідження історика Мирона Капраля, і виконайте завдання.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Міське господарство було організовано в цехи – організації ремісників чи торговців, сформовані для підтримки своїх професійних інтересів на основі взаємної допомоги та опіки. У Західній Європі перші цехи виникли в XI ст., на теренах України – у XIV ст., а особливого значення набули в XVI–XVII ст. у зв'язку з поширенням маґдебурзького права. Міська влада громад, які діяли на маґдебурзькому праві, встановлювала статuti або правила для цехових організацій.

Цехи виконували важливі функції в міській економіці: встановлювали монополію на торгівлю в певній сфері виробництва; визначали і підтримували стандарти якості товарів та послуг; встановлювали стабільні ціни на свої товари й послуги; відстоювали інтереси членів цеху в міських органах влади. Однак були й такі ремісники, які не входили до складу цехів, їх називали «партачами». Цехи мали судову та поліційну владу над своїми членами, насамперед щодо професійних некримінальних справ. Цехова влада могла ув'язнювати порушників дисципліни в цеху, накладати штрафи та застосовувати інші покарання. У цеху збирали податки, які накладала міська влада на ремісників і купців.

■ Майстерня бондарів. Мініатюра з Кодексу Бальтазара Бегема. 1505 р.

Внутрішня структура цехів мала три рівні: майстри, підмайстри та учні. Учнями були здебільшого підлітки, які жили із сім'єю майстра. Під час навчання учень не отримував платні, працюючи в майстерні та в домі майстра. Потому переходив у статус підмайстра. Той, своєю чергою, аби стати майстром, повинен був виявляти ремісничу вправність і виготовити зразковий виріб (так звану майстерштуку, шедевр). Найвищим органом влади в цеху

були загальні збори, у яких брали участь повноправні майстри. На щодень керували цехами виборні цехмістри.

Бути членом цеху означало бути міцно поєднаним з іншими членами («братією»). Через належність до цеху ремісник набував соціального статусу, який фіксував його особисте місце в ієрархічному соціальному порядку і визначав його привілеї, обов'язки та, передовсім, особисту гідність. Корпоративний характер цехової організації добре ілюструє становище жінки в цеху. Хоча жінкам і було заборонено вступати до цехів на загальних підставах, проте реально вони тримали у своїх руках від 15 до 30 % майстерень після смерті чоловіків-майстрів. Звісно, найбільше їх працювало у таких «жіночих» фахах, як ткацтво, пекарство, вишивання.

Який ремісничий фах найбільше до вподоби вам і учасникам групи? З позиції цехового учня, підмайстра чи майстра (на вибір) підготуйте опис з життя ремісничого цеху.

□ ПРАЦЮЙМО В ГУРТІ Представте результати роботи груп. Визначте, які можливості й обмеження для українського населення створювали зміни, що відбулися в соціальному та економічному житті в XVI ст. Скориставшись знаннями із всесвітньої історії, порівняйте соціально-економічну ситуацію в Україні XVI ст. із ситуацією в країнах тогочасної Західної Європи. З наведених слів виберіть ті, які стосуються українських теренів.

- панщина • фільварок • маґдебурзьке право • ремісничий цех
- війт • кріпацтво • нове дворянство • бурмистр • магістрат
- лава • майстерштука • земський сеймик • дворянство мантиї
- буржуазія • обгороджування • шляхетська демократія
- мануфактура

Перейшовши за наведеним посиланням <https://cutt.ly/YhoUi9j> або кодом, перевірте висновки, яких ви дійшли на практичному занятті. За бажанням виконайте завдання для допитливих.

§ 5. КРИЗА І РЕФОРМА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ 1596 р.

1. Становище православної церкви в XVI ст. У XVI ст. українське православ'я зав'язло в глибокій організаційній та духовній кризі. Це дало поштовх поширенню протестантських течій, які критикували користолюбство й деморалізацію духовенства. Протестанти (лютерани, кальвіністи) знаходили підтримку в православних магнатів.

Іншим симптомом кризи був майже необмежений контроль світської влади над церковними справами. Після Люблінської унії польський король отримав право призначати православних єпископів та архимандритів на українських землях, які приєдналися до Польського королівства. У Галичині така практика утвердилася ще раніше.

■ Церква Святого Духа в с. Потелич на Львівщині

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

Найстарішою дерев'яною тридільною церквою в Україні є церква Святого Духа в с. Потелич на Львівщині, споруджена 1502 р. У 2013 р. її внесено до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Окрім короля, право патронату мали магнати і шляхта. Церкви та монастирі, які вони збудували, підлягали звичаєвому праву. Пан міг продати церкву, забрати її в громади, перетворити на католицький храм чи протестантський молитовний дім. Утримання священників, зокрема, їхнє право користуватися землею, також цілковито залежало від волі землевласника. Низький освітній рівень духовенства, порушення моральних засад і церковних канонів, поширеність симонії (купівлі та продажу церковних посад) і цілковитий контроль над церквою – усе це прояви загальної кризи українського православ'я XVI ст.

Не сприяли православ'ю і міжнародні обставини. Ситуація ускладнилася після Флорентійської унії (1439 р.), коли спроба об'єднання православної та католицької церков призвела до нових поділів. Так, у 1448 р. відбулося самопроголошення Московської митрополії, окремої від Київської. Остаточо становище української церкви підірвало падіння Візантійської імперії (1453 р.). Склалося так, що православні втратили власний духовний центр на кшталт католицького Риму, який задавав би тон у питаннях церковної освіти й захищав інтереси церкви перед світськими правителями Східної Європи.

Визначте причини й ознаки кризи українського православ'я XVI ст. Спираючись на знання світової історії, порівняйте релігійну ситуацію в Україні з подіями Реформації та Контрреформації в Європі.

2. Братський рух. На українських землях братства мирян виникли в XV ст. У той час у Західній Європі мирянські товариства вже були масовим явищем, тісно переплетеним з діяльністю університетів і гільдій (цехів). У другій половині XVI ст. православні братства в Україні стали особливо активні. Вони взяли на себе завдання здійснити реформу православ'я, аби пристосувати його до нових умов. З цією метою прагнули відродити первинні християнські цінності (братерство і взаємодопомогу), підвищити моральність і відновити канонічні, тобто узаконені, засади церковного життя.

Одночасно з реформаторськими намірами братський рух протистояв католицькій церкві й протестантським громадам, які наступали на права та вольності православних містян. Водночас перехід мирян у протестантизм свідчив про глибоку кризу українського православ'я. Але особливо нагальною була потреба захистити українських ремісників і купців від свавілля католицької влади та дискримінації з боку католицького патриціату. Одні з перших згуртувалися на захист своїх прав українські містяни Львова, утворивши братство при Успенській церкві.

Братський рух, який посилював роль світського елементу в церкві, зустрів спротив з боку місцевого єпископату, який був водночас і причиною, і результатом тогочасного церковного занепаду. Тому-то братства прагнули *ставропігії* – незалежності від місцевих ієрархів (головним чином єпископів), і безпосередньої підпорядкованості патріарху. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства (тоді львів'яни скористалися з перебування патріарха в їхньому місті). Невдовзі братство домоглося затвердження статуту та права ставропігії й у константинопольського патріарха. Статут Львівського Успенського братства став зразком для інших православних братств.

■ УКРАЇНА І СВІТ

■ *Портрет Костянтина Корнякта. Художник невідомий. Кінець XVI – початок XVII ст.*

До Львівського Успенського братства належали, крім українських православних містян, грецькі купці, які переселялися до Львова з Османської імперії. Для місцевого українського населення греки були взірцем підприємливості, поза тим вони матеріально підтримували братство. Костянтин Корнякт (помер 1603 р.), один із його фундаторів, пожертвував значні кошти на будівництво дзвіниці Успенської церкви, що досі зветься «вежею Корнякта».

Львівське братство особливо важливе місце відводило розвитку освіти та книгодрукування: утримувало школу та фінансувало видання перших друкованих в Україні книжок – «Апостола» і «Букваря» (1574 р.). У цьому воно наслідувало протестантських і католицьких реформаторів, які прагнули піднести освітній рівень духовенства і населення загалом завдяки шкільництву і

поширенню книжної культури, зокрема й національними мовами. В Україні, як і повсюди в Європі, книгодрукування стимулювало розвиток релігійної та політичної думки.

Якими були причини розгортання в Україні братського руху? Чому братства домагалися права ставропігії?

3. Церковні собори в Бересті 1596 р. У XV–XVI ст. суспільні зміни в Україні значною мірою залежали від релігійних відносин, а тому ідея порозуміння між православними і католиками набула першорядної ваги. Перша велика спроба такого зближення відбулася на Флорентійському соборі в 1439 р., у якому брав участь київський митрополит Ісидор. Хоча Флорентійська унія залишилася нереалізованою, релігійні еліти продовжували її обговорювати. Критично мислячі діячі католицької церкви прагнули зміцнити західну гілку християнства перед викликом протестантизму, а православної (особливо в Україні) – шукали можливості реформувати і нормалізувати розладнане внутрішньоцерковне життя.

Після утворення Речі Посполитої діалог між православними і католиками відновився. У Римі особливі надії покладали на Василя-Костянтина Острозького, схилиючи його до унії, і на деякий час не без успіху. Українські терени, по суті, опинилися в центрі дискусій про єдність християнства. Урешті-решт оформилися два варіанти втілення унії: а) об'єднання церков як рівноправних і б) повне підпорядкування православної церкви в Україні (у межах Київської митрополії, до якої на-

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

У 1582 р. напругу у відносинах між католиками і православними в Україні поглибила календарна реформа Папи Римського Григорія XIII. У новому календарі православні вбачали посягання на традицію. У XVI–XVII ст. різниця між старим (юліанським) і новим (григоріанським) літочисленням становила 10 днів, а в XX–XXI ст. – уже 13 днів.

лежали православні єпархії і на території сучасної Білорусі) Папі Римському.

За об'єднання двох церков як рівних виступав знаний у Речі Посполитій публіцист Станіслав Оріховський, русин за походженням. До цієї концепції пристав і князь Острозький. Прихильником другого підходу був талановитий письменник-полеміст єзуїт Петро Скарга. На його думку, підпорядкування православних ієрархів Папі Римському зняло б напруженість у взаєминах між православними й католиками, підвищило престиж руського духовенства, урешті – зміцнило б державу. Поштовхом до переговорів про унію стало самопроголошення Московської митрополії. У 1589 р. її офіційно перетворено на п'яту в світі православну патріархію.

Підготовка унійного трактату тривала кілька років. В обговорення включилися й українські православні владики, які прагнули повернути собі вплив у суспільстві (особливо непокоїло їх втручання міських братств у церковні справи). Вимоги, які вони висунули в 1590 р., мали на меті повернути привілеї та маєтки, допустити до участі в сенаті) та досягти реальної рівності з католиками. На відміну від програми князя Острозького, яка передбачала виведення церкви з кризи, її осучаснення засобами освіти й під патронатом світської знаті, ці умови не порушували питання про реформу церкви.

Питання релігійної унії було остаточно розв'язано в 1595–1596 рр. завдяки рішучим зусиллям двох єпископів – володимирського і берестейського Іпатія Потія та луцького й острозького Кирила Терлецького. Вони діяли за підтримки польського короля та Папи Римського. Прихильником унії був і митрополит Київський, Галицький та всієї Русі Михайло Рогоза. А ось князь Острозький на цьому етапі став її противником і очолив опозиційну православну шляхту і православних містян, об'єднаних у братства. У діях Потія і Терлецького, які без рішення собору повезли в 1595 р. до Риму унійні «артикули», він убачав намір єпископів досягти власні інтереси, зокрема послабити світський (по суті, магнатський) контроль над церквою.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Іпатій Потій (1541–1613) – унійний митрополит Київський, письменник-полеміст. Народився на Берестейщині в православної шляхетській родині. У 1569 р. представляв Берестейський повіт на польсько-литовському сеймі й підписав акт Люблінської унії. Як прихильник релігійної свободи і толерантності деякий час симпатизував протестантам-кальвіністам. У 1593 р., як берестейський каштелян (управитель замку і навколишньої місцевості) та сенатор Речі Посполитої, прийняв чернечий постриг; невдовзі висвячений на єпископа Володимирського та Берестейського. Рішучий прихильник та ідеолог унії («батько унії»). Розглядав унію як засіб подолання кризи православ'я (зокрема, у Київській митрополії), поширення освіти, забезпечення участі церкви в суспільному розвитку Речі Посполитої, рівності прав і свобод обох найбільших конфесій, подолання загрози протестантизму. У 1599 р. став митрополитом Київським. Похований у Свято-Успенському соборі у Володимирі.

■ Портрет Іпатія Потія. Художник невідомий. XVII ст.

Повернувшись навесні 1596 р. з Риму, Потій і Терлецький застали ситуацію, коли від унії, вочевидь під впливом князя Острозького, відвернулися навіть колишні її прихильники, як-от єпископи львівський, галицький і кам'янецький Гедеон Балабан і перемишльський Михайло Копистенський. На боці православ'я були містяни, чимало шляхти, більшість монастирів, духовенство, яке орієнтувалося на своїх єпископів. Відтак у **Бересті**, куди король і митрополит скликали унійний собор, замість одного собору в **жовтні 1596 р.** відбулося два: унійний та православний. На обох панувала напруга. Урешті-решт прихильники унії, визнавши зверхність Папи Римського, започаткували діяльність унійної (греко-католицької) церкви. У ній поєднано догмати католицької церкви з православним обрядом.

Опишіть передумови і перебіг Берестейських церковних соборів 1596 р. Назвіть прибічників і противників унії, схарактеризуйте їхні погляди.

4. Розділена церква. Задумана як спосіб порозуміння Берестейська унія перетворилася на джерело розбрату. До внутрішнього поділу українських еліт і суспільства додалася однобока політика польської влади. Відразу після соборів з'явився королівський універсал, який визнав ухвали унійного собору в Бересті і поставив православну церкву поза законом. Королівська влада надавала унії потужну підтримку.

Двадцятиліття після Берестейської унії стало для православної церкви в Україні іспитом на виживання. Смерть єпископів Балабана (1607 р.) і Копистенського (1609 р.), які надавали їй підтримку, ускладнила ситуацію. За таких обставин основним джерелом підтримки переслідуваного православ'я стала українська шляхта, яка висловлювала неприйняття унії на сеймових дебатах. Відновлення православної церкви було пов'язано з появою в Україні нової політичної сили – запорозького козацтва. У **1620 р.** православні на чолі з козацьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, скориставшись перебуванням у Києві єрусалимського патріарха Теофана, домоглися висвячення на православного митрополита Йова Борецького.

■ *Портрет Петра Могили. Художник невідомий. XVIII ст.*

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Петро Могила (1596–1647) – церковний і культурно-освітній діяч, богослов, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1633 р.). Син волоського і молдовського господаря та угорської князівни. Родинні зв'язки із впливовими польськими магнатами й українськими князями забезпечили йому високе становище в Речі Посполитій. Мав тісні відносини з Львівським братством. Свою діяльність спрямував на реформу православної церкви, у чому здобув підтримку навіть королівської влади. Упроваджував на православному ґрунті досягнення католицької церкви, зокрема в освіті. У Києві заснував так званий Могилянський колегіум. Запровадив книгодрукування польською та латинською мовами. Підтримував ідею примирення між православними та уніатами. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Відновлення православної ієрархії змусило реформуватися й уніатів. Йосиф Велямін Рутський, який став митрополитом після смерті Іпатія Потія, домігся зрівняння в правах уніатських шкіл з єзуїтськими, реформував чернечий орден василіян, перетворюючи його на опору унійної церкви, клопотав про стипендії для українських учнів. Досягнення уніатів, своєю чергою, підштовхнули до нових дій православних. У 1630–1640-х роках відбулося повне відновлення ієрархії й глибока реформа українського православ'я, що пов'язано з діяльністю митрополита Петра Могили.

Поясніть причину ворожнечі між православними та уніатами після Берестейської унії. Поміркуйте, як вона могла вплинути на ідентичність українського суспільства.

■ **ОБГОВОРІМО** Особливі надії на те, що українська православна спільнота вибереться із застою, князь Василь-Костянтин Острозький покладав на Іпатія Потія. У листах до нього, розвиваючи ідею православно-католицької єдності, писав: *«люди нашої релігії погіршали, стали в богослуженнях своїх такі оспані, лінівці, недбалі»; «все пішло обертом і занепало; з усіх сторін скорбота, нарікання і біда, а якщо й далі будемо байдужі, Бог знає, який кінець нам буде!»*. Однак в останню мить погляди князя і владики розійшлися: Острозький унії не підтримав. А як би ви діяли на місці князя Острозького – «некоронованого короля Русі», фактичного правителя українських територій у складі Речі Посполитої?

■ **ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО** Розгляньте зображення і здійсніть уявну мандрівку до Берестя (нині м. Брест, Білорусь), де було утворено унійну (греко-католицьку) церкву. З'ясуйте, як подані зображення ілюструють тему Берестейської унії. Уявивши себе працівником музею, де експонуються ці зображення, укладіть про них лаконічну довідку для гостей міста, які прийшли на екскурсію.

■ Зовнішній вигляд церкви Св. Миколая в Бересті. Малюнок 1759 р.

■ Панорама Берестя. 1840-ві роки

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Укладіть хронологію подій, які привели до утворення в Україні унійної (греко-католицької) церкви.
2. Де відбувся церковний собор, який започаткував діяльність на українських теренах унійної церкви? Віднайдіть це місто на карті.

3. Скориставшись пошуком у інтернеті, доберіть додаткові відомості про підготовку, перебіг і результати Берестейських церковних соборів. До яких аргументів вдавалися прихильники і противники унії?
4. Чому ідея церковної єдності набула актуальності в Україні XVI ст.? Чи згодні ви з твердженням, що утворення унійної церкви було відповіддю на кризу українського православ'я?
5. Як ви гадаєте, чому українські владика, які погодилися на укладення церковної унії, наполягли на збереженні візантійського обряду та юліанського календаря?

§ 6. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ І МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ

1. Книговидання. Найпримітнішою ознакою нового часу стало книгодрукування. Першою друкованою книжкою українського автора була «Прогностична оцінка поточного 1483 року» Юрія Дрогобича, що з'явилася латинською мовою в одній із римських друкарень. Початки кириличного друкарства пов'язані зі столицею Польського королівства – Краковом, де мешкало чимало українців і білорусів. Тут у 1491 р. у друкарні Швайпольта Фіоля надруковано перші книжки кирилицею церковнослов'янською мовою. Історія української друкованої книги частково пов'язана з діяльністю у Празі на початку XVI ст. Франциска Скорини – основоположника білоруського друкарства.

Поширення друкарства на терени України в XVI ст. збіглося зі створенням кількох рукописних шедеврів – визначних пам'яток староукраїнської мови та мистецтва. Одним із них було **Пересопницьке Євангеліє**, створене в **1556–1561 рр.** у Пересопницькому монастирі на Волині (тепер с. Пересопниця Рівненської обл.) коштом волинської княгині Анастасії Заславської. У художньому оформленні книг того часу переважав плетінчастий і рослинний орнамент. Поширенню рукописної книги сприяло виробництво паперу: один із перших паперових млинів (папірня) на території України з'явився в Буську в 1539–1541 рр.

■ *Сторінка з Пересопницького Євангелія*

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Пересопницьке Євангеліє – один із символів українського народу. На ньому присягають президенти України. За кодом або посиланням <https://cutt.ly/xho1poG> перегляньте відеосюжет про Пересопницьке Євангеліє. Поміркуйте про історичне значення цієї книги.

Першу друкарню безпосередньо на українських землях заснував Іван Федорич у Львові. До переїзду в Україну він був друкарем у Москві (де зазнав пе-

реслідувань) і білоруському містечку Заблудові. У **1574 р.** у Львові Іван Федорович у співпраці з освіченими містянами видав дві книжки – «**Апостол**» і «**Буквар**», які й стали першими друкованими виданнями на теренах України. Після того друкар прийняв пропозицію князя Василя-Костянтина Острозького переїхати до Острога на Волині, де формувався потужний освітній осередок. Там у 1578 р. вийшов друком ще один «Буквар» («Азбука»), а в 1581 р. видано знамениту Острозьку Біблію.

■ Сторінки з львівського «Апостола». 1574 р.

Визначте історичне значення друкарства. Опишіть витоки книгодрукування в Україні.

2. Острозька колегія. Першим вищим навчальним закладом у Східній Європі й водночас найстаршою українською науково-освітньою установою була **слов'яно-греко-латинська школа**, або колегія (лат. *collegium* – товариство, співдружність). Її заснував князь Василь-Костянтин Острозький **1576 р.** у місті

■ Гальшка (Єлизавета) Острозька. Сучасне зображення

Острозі на Волині. Колегія діяла більш як пів століття й за іменем засновника увійшла в історію як Острозька академія. Уперше про неї згадано в «Букварі», який у 1578 р. для потреб школи надрукував Іван Федорович. Однією з фундаторок колегії була княгиня Гальшка (Єлизавета) Острозька, племінниця В.-К. Острозького, яка заповіла на академію і шпиталь свої володіння й значні кошти.

Навчання в колегії ґрунтувалося на «семи вільних науках (мистецтвах)», які було вперше застосовано в православному шкільництві. Спочатку вивчали граматику – грецьку, церковнослов'янську і латинську мови. Далі опановували риторику, діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику. До цього додавалися елементи філософії та богослов'я. Започатковане в Острозі поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської (ла-

тинської) культурних традицій отримало розвиток у братських школах (найбільші з них діяли при львівському, луцькому і київському братствах), а згодом у Київській (Могилянській) колегії.

Першим ректором Острозької колегії був Герасим Смотрицький, виходець з дрібної подільської шляхти, який зажив слави «першого руського богослова». Полемізуючи з католиками, він не завжди дотримувався богословських аргументів: використовував народний гумор та й писав мовою, наближеною до народної. Найвідоміший його твір – «Ключ царства небесного» (1587 р.), що став першою друкованою пам'яткою української полемічної літератури, спрямованою на захист православ'я. У 1620-х роках Ганна Алоїза Ходкевич (з Острозьких), меценатка, але завзята прихильниця католицизму, заснувала в Острозі єзуїтську колегію, що й призвело до остаточного занепаду Острозької академії.

У чому полягало культурно-освітнє новаторство Острозької колегії?

3. Єзуїтські колегії. Основою католицької освіти на українських теренах у складі Речі Посполитої були колегії, які організовували єзуїти. На зламі XVI–XVII ст. навчальні плани і програми єзуїтів відповідали культурним запитам не лише майбутніх католицьких богословів, а й православної української шляхти, яка прагнула здобути вигідні позиції в Речі Посполитій. Життєво необхідними були тоді добре знання латини, античної літератури, риторичні вміння. Поширення місіонерської та освітянської діяльності єзуїтів на українські землі відбувалося за підтримки місцевих магнатів. Перші єзуїтські колегії на українських теренах були відкриті в Ярославі (1575 р.), Львові (1606 р.), Луцьку (1609 р.), Кам'янці (1610 р.), Острозі (1620-ті роки.). На середину XVII ст. із 32 єзуїтських колегій у Речі Посполитій 12 діяло на українських теренах. Вони мали конвікти (інтернати), бурси (гуртожитки), бібліотеки, театри, аптеки, друкарні.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого в 1534 р. у Парижі з метою проповідницької та місіонерської діяльності. З наступом Контрреформації – перший релігійний орден в історії католицької церкви, для якого освітня діяльність стала провідною в «захисті католицької віри». Після Люблінської унії поширили діяльність і на українські землі, виступали чинником покатоличення й полонізації.

За навчальними програмами єзуїтські колегії були двох рівнів. Неповні п'ятикласні давали освіту з граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики. Головним предметом була латинська мова, нею викладали всі дисципліни. Також вивчали грецьку, а в Луцькій колегії ще й руську (староукраїнську). До програм повних колегій входили ще дво- або трирічний курс філософії та чотирирічний курс богослов'я. В єзуїтських колегіях, зважаючи на високу якість і безкоштовність освіти, охоче навчалися й православні та уніати. У Львівській єзуїтській колегії здобував освіту майбутній козацький гетьман Богдан Хмельницький.

Як було організоване навчання в єзуїтських колегіях? Чому ці заклади набули популярності?

4. Київська (Могилянська) колегія. Однією з найвиразніших постатей релігійного і культурного життя України другої чверті XVII ст. був Петро Могила. Грунтовна освіта, яку він здобув у Львові (у братській школі) і ймовірно в Західній Європі, переконала майбутнього митрополита в необхідності докорінних змін у шкільництві. Найкращим взірцем для православної школи нового типу в Києві він уважав шкільну модель єзуїтів. Реалізувати свою програму Петро Могила заходився у 1627 р., коли став архімандритом Києво-Печерської лаври. Отак у **1632 р.** виникла, об'єднавши лаврську і братську школи, Київська (Могилянська) колегія.

■ Київські студенти XVII–XVIII ст.
Реконструкція З. Васіної

Сучасники називали заклад академією, хоча тоді королівського привілею на існування в Києві школи вищого рівня не було. Окрім граматики, поезики й риторики, у колегії вивчали «вищі науки» – філософію та богослов'я. Спочатку освітні новації Петра Могили в Києві сприйняли вкрай неоднозначно. Дехто з православних інтелектуалів уважав, що переорієнтація української освіти на західний взірець є наругою над православною традицією. Часом дебати набували такої гостроти, що, як писав ректор Лаврської школи Сильвестр Косов, її професори, лягаючи спати, боялися, що

вночі ними «начиняють шлунки дніпровських осетрів». Однак з роками пристрасті вщухли, а Києво-Могилянська колегія здобула славу визначного освітнього центру в Східній Європі.

Коли було створено Києво-Могилянську колегію? У чому полягав задум цього навчального закладу? Чому частина містян не сприйняла заснування колегії?

5. Полемічна література. Берестейська унія, як і загалом політика польської влади, спричинила тривогу в українському суспільстві, що виразилося в *полемічній літературі*. Тогочасні письменники-полемісти не були дискусантами в сучасному розумінні. Здебільшого їхні твори – вияв почуттів обурення і неприйняття опонента, що набували іноді яскравої літературної форми. Перші полемічні твори з'явилися ще на етапі підготовки унії.

Полемічна література – церковно-богословські й художньо-публіцистичні твори XVI–XVII ст., у яких обговорювали питання об'єднання католицької та православної церков. На відміну від дискусії, мета полеміки – не досягнення згоди, а ствердження власної точки зору, перемога над опонентом.

Найбільш значимою фігурою з-поміж захисників православ'я був Іван Вишенський. Чернець родом із галицького містечка Судова Вишня, він майже все життя прожив у Греції в монастирі на горі Афон, час від часу надсилаючи на батьківщину послання-пророцтва. Сповнені критики людської самовпевненості й гордині, послання Вишенського розходилися по Україні і мали вплив переважно серед нижчих, соціально зневажених прошарків православної «братії».

Чи не найбільшою втратою для православ'я був перехід до унії Мелетія Смотрицького, сина ректора Острозької колегії. Здобувши добру освіту – у єзуїтській колегії у Вільно, університетах Бреслау (Вроцлава), Лейпціга, Нюрнберга і Віттенберга, а також подорожуючи православними центрами Сходу – він дійшов переконання, що східнохристиянське богослов'я поступається західному, а тому єдиним виходом бачив унію церков. Мелетій Смотрицький здобув визнання не тільки як церковний полеміст, але і як вчений-філолог. Йому належить опис граматики старослов'янської мови.

Поясніть значення слова «полеміка». Чому літературу, яка з'явилася у зв'язку з Берестейською унією, називають полемічною?

6. Мистецтво. Мистецьке життя в Україні другої половини XVI і першої половини XVII ст. відбувалося під знаком культури Відродження (Ренесансу), яка ґрунтувалася на засадах гуманізму, тобто уваги до людини. Твердження про «людину як образ Божий» почали розуміти доволі буквально, дистанція між світською та сакральною культурою зменшувалася. Так, у другій половині XVI ст. набули поширення інтермедія (театральні сценки між актами вистави, у яких дійовими особами були персонажі з простолюдю) і вертепна драма (різновид українського лялькового театру). Навіть у надгробках та епітафіях (надмогильних написах) з'являвся образ реальної людини. Ставлячи над усе сильну людську індивідуальність, епоха Відродження була терпимою до людських слабкостей і пороків.

Основними жанрами в образотворчому мистецтві залишалися настінний розпис та іконопис, однак поряд з ними виникли нові – світський портрет, історичний живопис. В іконах і фресках посилювався інтерес художників до реалістичного зображення персонажів, показу побутових сцен, краєвиду. В іконописі слабшала візантійська традиція, у якій головне завдання – показати небо, відірвати людину від землі. Ренесансна культура, навпаки, оселяла людину на землі. Появі нових мистецьких форм сприяли й технічні досягнення: як-от друкарство дало поштовх для розвитку графіки, зокрема *гравюри* як її різновиду.

■ Портрет Івана Даниловича. Художник невідомий. 1620-ті роки

Гравюра – малюнок, вирізьблений на спеціально підготовленій дошці чи металевій пластині, або відбиток такого малюнка на папері.

У просторово-культурному сенсі ренесансна культура утримувала Україну обличчям до Заходу. Однак був і зворотний бік: у зв'язку з посиленням польсько-католицької присутності для багатьох в Україні ренесансні віяння сприймалися як впливи чужої і ворожої культури, що руйнують православну культуру. Тому-то характерною рисою української культури на зламі XVI–XVII ст.

стало також прагнення звільнитися від польської «культурної опіки», що яскраво виявилось у діяльності братств, полемічній літературі, розвитку православної освіти та книгодрукування.

Назвіть характерні риси ренесансної культури в українському мистецтві. Чому культура Ренесансу викликала суперечливі судження?

□ **ОБГОВОРІМО** Найхарактернішою ознакою культури епохи Відродження був гуманізм. Він розвинувся в межах християнського світогляду – через переосмислення взаємин Людини і Бога. Людськість-людяність (*humanitas*) протиставляли не божественному, а передусім неосвіченому. Прокоментуйте твердження про те, що в баченні інтелектуалів доби Відродження увесь «божественний задум» вміщувався у світ людини й людського довкілля. Наведіть кілька аргументів на користь такого погляду.

□ **ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО** Уявіть себе випускником школи зі зламу XVI–XVII ст. З'ясуйте, які університети існували в той час у Європі та як у них відбувалося навчання. Напишіть мотиваційний лист до обраного університету. Обґрунтуйте в ньому своє бажання приїхати на студії. За бажанням оберіть факультет і поясніть зацікавлення конкретними предметами.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Укладіть за хронологією події культурно-освітнього життя в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст.
2. Покажіть на карті міста, у яких діяли українські культурно-освітні осередки (друкарні, колегії, братські школи та ін.).
3. За наведеним кодом або посиланням <https://cutt.ly/qhoUeWd> здійсніть інтернет-мандрівку до Музею волинської ікони в Луцьку та укладіть текст запису в книзі відвідувачів музею (два-три речення).
4. Поясніть, чому історики наголошують, що збереження українцями в той час культурної самобутності було неможливим без реформування освіти.
5. Яким було розуміння людини в ренесансній культурі? Як ви гадаєте, чому божественна історія світу ставала людською історією?

§ 7. МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРА

1. Міста і містечка. На межі середньовіччя і нового часу українські терени захопила урбанізаційна хвиля, яка рухалася із Заходу. *Урбанізація* означає процес зростання міст і міського населення та підвищення їхньої ролі в соціально-економічному та культурному житті суспільства. В Україні містобудівні процеси не були простими: поруч із заснуванням нових занепадали і перетворювалися на села давні міста; часті війни, пожежі та спустошливі татарські набіги гальмували розвиток поселень. Однак економічні й суспільні зміни виявилися сильнішими від будь-яких перешкод. У той час міста ставали не тільки центрами влади, ремісничого виробництва та торгівлі, а й осередками формування містян як окремого соціального стану.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Завдяки сприятливим економічним умовам більшість міст Речі Посполитої процвітали. У жваву господарську і торговельну діяльність Європи було втягнуто й українські землі. Монополістами на торгівлю із Західною Європою через Гданськ були польські й німецькі купці. Вони скуповували все для експорту в порубіжних містах. Товари польського та українського виробництва, які доставлялися на Балтику, прямували аж до Амстердама і Лондона. Основними товарами українського експорту на Захід були збіжжя, продовольство, мед, віск, хутра, шкури, худоба, лісоматеріали, попіл (поташ) тощо.

■ *Галери і баржі з товарами і збіжжям на Віслі. Фрагмент картини Ісаака ван ден Блока «Алегорія гданської торгівлі». 1608 р.*

У XVI – першій половині XVII ст. на теренах України нараховувалося близько тисячі міських поселень. Поряд із великими містами поставали невеликі містечка. Їхня поява була зумовлена потребою в нових адміністративно-територіальних, ремісничих і торговельних центрах, а надто оборонних пунктах від нападів кримських і буджацьких татар. Деякі з містечок, дістаючи магдебурзьке право, переходили в категорію міст, інші занепадали і перетворювалися на села. Особливо багато містечок виникло в першій половині XVII ст. на Наддніпрянщині («Реєстр всього війська Запорозького» 1649 р. зафіксував там 90 містечок).

Найпоширенішим було перетворення на міста центрів волостей – податково-адміністративних одиниць у володіннях великих землевласників, що служили водночас і торговими осередками. З цією метою власник клопотав перед королем (великим князем), аби отримати право на заснування міста й запровадження регулярних торгових днів. Така практика була особливо поширена на

■ *Вид на Черкаський замок (фортецю) XVI ст. Музейна діорама (худ. О. Казанський, 1985 р.)*

Волині, у величезних володіннях українських князів (як-от Острозьких, Вишневецьких, Збаразьких та ін.). На початку XVII ст. у власності князя Острозького перебувало 80 міст і містечок і 2760 сіл. Деякі з приватних міст отримали магдебурзьке право.

Інший спосіб виникнення міст – навколо замків або старих укріплень: інколи самочинно, однак здебільшого на підставі королівських (великокнязівських) привілеїв на самоуправління за магдебурзьким правом. На Київщині такий статус отримали порубіжні міста Біла Церква, Черкаси, Канів, Чигирин, Корсунь та інші. Розвиток містобудування на теренах південної Волині, Київщини, східного Поділля визначала постійна загроза татарських набігів: за сигналом про наближення татарських загонів під охорону міських укріплень сходилися мешканці довколишніх сіл. Водночас селян долучали до ремонтів та обслуги міст. Тому-то міський розвиток тут часто полягав у перезаселенні старих городищ, а для побудови міських укріплень використовували давні вали й рештки оборонних укріплень.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Із понад 5 тис. замків і фортець, які колись були на території України, до сьогодні збереглися (інколи тільки руїни) 116. Зараз вони є пам'ятками культури.

Чому в Україні XVI – першої половини XVII ст. швидко зростала кількість міст і міського населення? Якими були основні способи виникнення міст? Як завдяки розбудові міст відбувалося освоєння навколишнього середовища?

2. Міське планування та архітектура. Запорукою безпечного існування міст були замки. В епоху Ренесансу замок та місто будували одночасно, розплановували під наглядом військових інженерів, архітекторів та будівничих. Одним із них у першій половині XVII ст. був Гійом Левассер де Боплан – француз, який керував зведенням фортець на степовому прикордонні України. Місця для заснування міста також вибирали на перетині торговельних шляхів – так, щоб до них можна було швидко дістатися.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Гійом Левассер де Боплан (близько 1600–1673) – французький військовий інженер і картограф, перебував на службі в польського короля у 1630–1640-х рр. Мав завдання вибирати місця, проєктувати і керувати спорудженням фортець для захисту Речі Посполитої від турецько-татарських нападів. За його проєктом збудовано Підгорецький замок (за однією з версій), фортеці Бар, Броди, Кременчук, відбудовано зруйнований козаками Кодак. Як один із найвидатніших картографів XVII ст. створив першу генеральну карту України 1639 р. (зберігається у Стокгольмі), яку згодом доповнював і уточнював. Хоча назва «Україна» траплялася на європейських картах і раніше, саме роботи Боплана сприяли її утвердженню в картографії. Автор праці «Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (перше видання надруковано в Руані у 1660 р.).

Міську забудову, окрім площ та вулиць, складали церкви, костели, синагоги, замки, палаци, ратуші, кам'яні та муровані будинки з крамницями, шинками та складами різноманітних товарів. Мали міста й оборонні споруди: міські мури, башти, брами, вали, рови. Однак головною ознакою міста, тим, що відрізняло його від села, була ринкова площа. Ринкова площа була поєднана з вулицями, будинками ратуші, заїздами, будинками ваг, суконниць (складів сукна) та іншими будівлями. Великі міста склалися із середмістя і кількох передмість. У передмістях королівських міст ще були так звані *юрідики*, тобто ділянки землі, заселені магнатськими чи шляхетськими підданими. Там жили головним чином позацехові ремісники, які не сплачували податків до міської казни, але конкурували з цеховиками.

Засновники міст передбачали торговельне призначення ринкових площ, щоб вони вмщували багато людей, возів, худоби та розмаїтого товару в ярмаркові дні. Це впливало на розміри та ширину вулиць, що вели до неї. Найбільшими стали ті, на яких торгували худобою. Якщо площа не вмщувала великої кількості людей, тоді на передмістях або й у середмісті розпланували додаткові торгові площі худоби, солі, дрів тощо. Для приїжджих купців здавали в оренду крамниці, ятки, будки та склади. Архітектура таких споруд мала різні форми і стилістику: від вишукано оздоблених будинків до нашвидкуруч збитих дерев'яних лав.

Невід'ємним атрибутом міст і містечок, які мали магдебурзькі привілеї, були ратуші. Зовнішній вигляд ратуш, які розміщувалися, як правило, на ринкових площах, відрізнявся. Однак були й подібні риси: переважно прямокутний план, монументальність фасадів, майже завжди з вежею і годинником. Приміщення склалися із зали нарад міської влади, судової палати, вартівні міської сторожі, в'язниці в підземеллі, купецьких крамниць тощо. Поруч із ратушею зводили різні торговельні споруди: суконниці, купецькі крамниці, приміщення міської ваги. Архітектурні форми ратуші з часом змінювалися – від суворих середньовічних оборонних будівель до багато оздоблених фасадів, що нагадували шляхетні палаццо.

■ Панорама м. Жовкви в XVII ст. Реконструкція І. Качора

■ Львівська ратуша, збудована в XVI–XVII ст.

Як ви розумієте вислів: «Чітко окреслена в просторі ринкова площа – ядро міського життя, центр містечкового всесвіту та його літопис»?

3. Міські спільноти і господарство. Від зручності планування та зовнішнього вигляду міста залежало, чи будуть приїздити до нього купці, чи зможуть затриматися надовго, чи відбуватимуться торги. Усе це сприяло наповненню міської (замкової) скарбниці. На зламі XVI–XVII ст. найбільші міста в Україні – Львів і Київ, кожне з населенням 12–15 тис. осіб. На Волині головним містом був Луцьк. За національно-релігійним складом населення українські міста суттєво різнилися за регіонами. Галицькі міста були багатоетнічними. У Львові поряд з українцями мешкали поляки, вірмени, євреї, німці, татари, караїми, греки, італійці та ін. На Волині й Київщині міста не були такими строкатими – здебільшого вони мали однорідне населення з абсолютним переважанням українців.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Купець родом з Гданська Мартин Ґруневеґ, який оселився у Львові 1582 р. і прожив у ньому двадцять років – спочатку на службі у львівських вірменських купців, а згодом ченцем домініканського ордена, писав про міське господарство:

«...Вся худоба, що її женуть з Поділля і Молдавії до Італії, проходить через це місто. А тутешніх щупаків їдять і у Відні, хоч там і протікає під сімома мостами багатий на рибу Дунай.

Я об'їхав пів Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок <...>

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічатися на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорить, знайде тут і свою мову. Місто віддалене понад сто миль від моря. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малвазії [грецького вина] вирує натовп критян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по-корабельному, видається, неначе тут порт відразу за брамою міста.

Щотижня буває три торговельних дні – по середах, п'ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдавії і Волощини. <...> Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня. І хіба не кожному відомо, як багато крамниць у Пруссії, Сілезії, не кажучи вже про Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами...».

Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів / упоряд. У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. Київ, 1986. С. 61.

У свідомості українців Київ залишався головним містом, релігійним центром (тут знаходилися святині, до яких сходилися прочани з усієї України), однак переживав період економічного занепаду, страждаючи від татарських наїздів, пожеж і епідемій. Натомість Львів вдало поєднував роль культурного і торговельного осередку. Після пожежі 1527 р. місто фактично відбудували заново, але воно швидко відновило й примножило свій потенціал. Львів мав *право складу*, яке полягало в тому, що кожний купець із країн Сходу був зобов'язаний зупинитися у Львові і виставити свій товар для продажу. Унаслідок того всі найцінніші товари Сходу Польща та сусідні західні країни отримували через Львів.

Торгівля українських міст базувалася головним чином на сільськогосподарській продукції. Попри те що ремісництво було зорієнтоване здебільшого на задоволення внутрішніх потреб, мало ужитковий характер (переважали такі

професії, як ковалі, слюсарі, кравці, шевці, кушніри, римарі, котлярі, гончарі, пекарі тощо), у його високому розвитку годі сумніватися. Разом з магдебурзьким правом українські міста переймали й цеховий устрій ремесла. Характерна риса цехового життя на теренах України, особливо Волині й Київщині, – його зв'язок з оборонними завданнями. Тому вкрай затребуваними були зброярі, лучники, сідлярі, теслярі.

Як у XVI–XVII ст. було організоване господарське життя в українських містах? Визначте тогочасні джерела прибутків міської скарбниці, а також причини фінансових труднощів, які могли виникати в містян.

□ ОБГОВОРІМО Серед істориків немає єдності щодо впливу магдебурзького права на українські міста. Одні дотримуються думки, що воно було шкідливим, бо в умовах України надавало перевагу польським (католицьким) громадам. Інші твердять, що сприяло розвитку міст, адже встановлювало самоврядування, забезпечувало особисту свободу містян. Обговоріть ці аргументи істориків у гурті та сформулюйте власне обґрунтоване твердження.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Прочитайте опис Львова із щоденника Мартина Груневеґа та розгляньте панораму цього міста на гравюрі Франца Гоґенберґа. Уявіть себе львівським купцем, який повернувся до рідного міста з новим товаром із східних держав («із Татарії», як тоді казали). Опишіть свої враження від подорожі та оцініть вигоди своєї поїздки.

■ Панорама Львова початку XVII ст. Гравюра Франца Гоґенберґа (за малюнком Аврелія Пасаротті) – перше відоме зображення міста

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Як ви гадаєте, чому урбанізаційна хвиля, характерна для європейського пізнього середньовіччя, дісталася України з деяким запізненням? Коли це сталося?
2. Визначте відмінності, які характеризували розвиток старих і нових міст у різних регіонах України в XVI – першій половині XVII ст. Як тогочасна містобудівна хвиля торкнулася вашого рідного краю?
3. Опишіть українське місто XVI–XVII ст. Як господарські потреби впливали на його зовнішній вигляд?
4. Поясніть зв'язок містобудування з господарським розвитком міст і містечок. Як ви гадаєте, чи в XVI–XVII ст. місто було зручним для життя?
5. Як ви розумієте поняття «архітектурна пам'ятка»? Чому збереження архітектурної спадщини є важливим завданням сучасних міст?

За кодом або посиланням <https://cutt.ly/hkP8Rvh> розміщено завдання для узагальнення розділу.

Розділ 2

Становлення козацтва

(XVI – перша половина XVII ст.)

Від часу появи перших джерельних згадок про українських козаків наприкінці XV ст. і впродовж наступних трьох століть українська історія невіддільна від козацтва, ба більше – козаки були її осердям. Вони не просто розвинули організовану спільноту, а й з'єднали військову силу з лицарською ідеєю захисту рідного краю, його культури. У першій третині XVII ст. козаки стали захисниками ідентичності українського населення Речі Посполитої. Подібні до українського козацтва спільноти виникали й на пограничних землях інших країн (як-от граничари в Хорватії, секеї та гайдуки в Угорщині). Однак ніде ці групи не відіграли такої великої ролі в суспільстві, як козаки в Україні. Зважаючи на колонізацію української знаті, козацтво виконувало роль національної еліти, яка в інших країнах належала найвищим суспільним верствам. Козак став ключовою постаттю не тільки в більшості сюжетів історії України, а й у національній свідомості українців. Не випадково, що серед тогочасної європейської спільноти українці дістали назву «козацького народу».

Працюємо над проєктами

1. Прочитайте історичний роман Романа Іванчука «Мальви» (первинна назва «Яничари»), який переносить читача в козацькі часи і водночас змушує задуматися над сучасністю і майбутнім. Проаналізуйте історію створення роману та його сюжет. Уявивши себе власником букіністичної крамниці, підготуйте рекламний постер (або огляд) книжки.
2. У групах (парах) доберіть відомості про козацьких ватажків XVI – першої половини XVII ст. Проаналізуйте їхні життєписи й укладіть (письмово або усно) колективний портрет. При тому зверніть увагу на соціальне й етнічне походження, освіту, індивідуальні риси, мотиви покаяння, результати діяльності цих осіб.
3. Складіть синхроністичну таблицю найважливіших подій української та світової історії з кінця XV до середини XVII ст. – перша писемна згадка про українських козаків, відкриття Америки Х. Колумбом).

*Козак на чатах.
Художник Ю. Брандт. 1881 р.*

§ 8. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Степове порубіжжя. Кримське ханство та Османська імперія.

Поява козацтва була результатом зіткнення і взаємодії на рівнинах Придніпров'я християнського і мусульманського світів. Передували цьому політичні, економічні та культурні перетворення, які визначали історію українського Степу в XIV–XVI ст. У той час, коли на західних і центральних українських землях стверджувалося польське і литовське панування, південний степовий регіон і Кримський півострів переживали політичні зміни, пов'язані з розпадом Золотої Орди. Одним із її відламів було Кримське ханство, яке в **1449 р.** на чолі з Хаджі-Гереем, що започаткував династію кримських правителів, стало на шлях творення незалежної держави. До складу ханства входив не лише Кримський півострів (щоправда, без гірської і південнобережної частини, яка належала Генуезькій республіці), а й степові землі на північ від Перекопського перешийка, які тяглися від гирла Дніпра на схід уздовж берегів Азовського моря до р. Кубані. Цю материкову частину контролювали ногайські орди.

Однак вирішальним чинником політичних і господарських змін у Північному Причорномор'ї були турки-османи, які в 1453 р. захопили Константинополь (перейменували місто на Стамбул і зробили столицею своєї імперії). Вони утворили величезну мусульманську державу, яка замінила Візантійську імперію як панівну силу в західному Середземномор'ї та Причорномор'ї. Передусім турки усунули генуезців з чорноморського (кримського) узбережжя, яке підпало під їхнє пряме правління. Порт Кафа (або Кефе, нині Феодосія) під владою турків перетворився на одне з найбільших міст Східної Європи. Хоча більшість його жителів була кримськими татарами, життя в ньому йшло за правилами, прийнятими в Туреччині. Урешті-решт турки визнали в **1478 р.** державу Геревів, установивши над нею протекторат. Утім, ставши васальною державою, Кримське ханство було доволі слабо пов'язане з Османською імперією.

Увагу турків до українських теренів зумовлювали дві обставини – питання безпеки та економічні вигоди, зокрема як ресурс для работорівлі. Торгівля людьми в житті Причорномор'я була важливою і раніше, але тепер, по суті, стала основою економіки. Невільники, захоплені на українських землях, служили на всіх рівнях османського суспільства – від сільськогосподарських працівників і домашніх слуг до галерних рабів, солдатів імперської армії та матросів флоту, радників і урядовців, а дівчата-полонянки поповнювали гареми знаті та імператорського двору. Ногайські та кримські татари задля заробітку влаштовували набіги на українські землі. Жертвами ставало не тільки населення прикордонних степів, яке просувалося на південь для вирощування зерна, а й мешканці центральних і західних регіонів України. У **1482 р.** татари на чолі з ханом Менглі-Гереем напали на Київ. Місто, яке налічувало тоді 5 тис. мешканців, було пограбовано і спалено, а київський воєвода Іван Ходкевич з родиною потрапив до полону.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

Сьогодні Стамбул є найбільшим містом Туреччини та Європи і п'ятим містом світу за кількістю населення (близько 15 млн). Місто розкинулося на обох берегах протоки Босфор: основна частина – в Європі, менша – в Азії.

■ УКРАЇНА І СВІТ

■ Роксолана. Художник Тіціан. XVI ст.

З-поміж найвідоміших полонянок була Настя Лівсовська – донька священника із західноукраїнського містечка Рогатина, захоплена в 1520 р. Уже як легендарна Роксолана (офіційно – Хюррем, з перської – «та, що сміється, дарує радість») вона стала дружиною і політичною радницею султана Сулеймана I Пишного (правив у 1520–1566 рр.). Фінансувала будівництво найкращих зразків османської архітектури. Художня традиція приписує Роксолані, як називали її в Європі, наміри стримати напади татар і турків на Україну. Постаць Роксолани досі приваблює письменників і кінорежисерів.

Українськими теренами проходило п'ять маршрутів татарських нападів. Два з них, на схід від Дністра, вели до Західного Поділля, а звідти – до Галичини. Ще два, по інший бік Південного Бугу, провадили до Поділля та Волині і потім знову до Галичини. Останній шлях проходив територією, що пізніше стане Слобідською Україною, і прямував до Московщини. Татарське військо було досконало пристосоване до блискавичних переміщень: на швидких конях могло долати за день до 100 км, а запаси сушених харчів, які теж везли на конях, відсутність артилерії і навіть вогнепальної зброї не обтяжували його обозом, робило його надзвичайно маневреним. За різними оцінками, кількість українців і московитів, які потрапили на невільницькі ринки Криму в XVI–XVII ст., коливалася від 1,5 до 3 млн осіб. Утім татарські набіги не зупинили колонізацію (освоєння) Степу. Дике поле, як називали ці терени, було багатющим природним регіоном, а тому навіть ногайсько-татарська небезпека не могла завадити відчайдухам, які шукали там волі й здобичі. Головними дійовими особами господарської колонізації незайманих земель на півдні стали козаки.

Схарактеризуйте політичні зміни, які відбулися в Причорномор'ї в XV ст. Як вони вплинули на становище українських земель?

2. Поява козаків. До кінця XV ст. усі згадки про *козаків* (а вперше вони зафіксовані в джерелах XIII ст.) стосувалися татар. У них йшлося то про сторожу, то здобичників-розбійників (які перепиняли у степах купецькі каравани), то найманих вояків, то вигнанців і бездомних людей, то шукачів пригод. Козаків-християн історичні джерела вперше зафіксували під **1492 р.**¹ Тоді якісь «кияне і черкаські» напали в гирлі Дніпра на турецький корабель. У відповідь на скаргу великий князь литовський обіцяв розшукати пограбоване «серед козаків» у Черкасах. У наступні роки згадки про «київських і черкаських козаків» почастишали. Вони стосувалися податкових справ або сутичок з татарами в пониззі Дніпра. У документі 1499 р. йшлося про те, що козаки повз Київ «ходять водою на Низ до Черкас і далій».

¹ У «Польській хроніці» Мартина та Йоахима Бельських, яка вийшла друком наприкінці XVI ст., перша писемна згадка про козаків на Поділлі датована 1489 р.

На початку козаками були мешканці Середнього Подніпров'я, які сезонно простували на уходи в Дике поле та пониззя Дніпра для рибальського й мисливського промислу (їх називали *уходниками*). Козацькі ватаги також поповнювали воєнізовані містяни порубіжних придніпровських міст і, передусім, представники напівпривілейованого прошарку бояр-слуг; вони жили уявленнями про свій «лицарський» статус. Появі козацької спільноти також сприяли географічні умови – так званий Великий кордон, як називають простір між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, що й став зручним полем для українсько-татарської взаємодії. Козаки не тільки воювали. Сусідство з татарами сприяло запозиченню елементів їхнього побуту, мови і звичаїв, збройних навичок і способу виживання. Своєю чергою, татари переймали елементи української культури, а дехто знав і мову.

На відміну від козаків-татар, які так і не перетворилися на організовану спільноту, українські козаки поєднували сторожові й здобичницькі інтереси з господарськими заняттями на степових уходах. Так вони поширювали в Степ осілий спосіб життя, цілком чужий для кочівників. Організовуючись, українське козацтво намагалося уникнути контролю з боку Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Козаки наче протиставляли себе державі. Тому-то згодом козацькі терени в нижньому Подніпров'ї стали привабливими для різних утікачів (зокрема, з-поміж селян), які шукали землі, вільні від тиску держави й панства.

На зламі XV–XVI ст. головним каталізатором розвитку козаччини було Кримське ханство. Центральна литовська й польська влада виявилася безсилою протистояти нищівним татарським нападам на українські землі та захопленню полонених (ясиру).

Наймані кінні загони через малочисельність не могли ефективно протидіяти татарам. Відтак безпека південно-східних територій фактично покладалася на прикордонних адміністраторів або міську владу в Кам'янці, Хмільнику, Барі, Києві, Каневі, Черкасах. Вони й почали залучати козаків для відсічі татарським нападникам, звільнення бранців.

І хоча задля уникнення війни з могутньою Туреччиною королівський (великокнязівський) двір відмежовувався від козаків, усі добре розуміли, хто насправді їх озброював і споряджав у походи на ханські фортеці. Найбільше в цьому відзначилися в першій половині XVI ст. канівський і черкаський староста Остафій Дашкович і барський староста Бернард Претвич. Вони не лише використовували козаків для захисту підвладних територій, а й роз-

■ *Привал козаків у степу. Художник Т. Рибковський. 1886 р.*

■ *Портрет Остафія Дашковича. Художник Я. Матейко. 1874 р.*

глядали їх як ширшу військово-політичну силу. З того часу відомі й спільні козацько-татарські походи на Москву і Казань, організатором яких був Дашкович. Та й загальні симпатії населення (навіть європейського, наляканого турецькою загрозою) поступово схилялися на бік козаків.

Як виникло українське козацтво? Визначте чинники, які сприяли зростанню його активності. Як ви гадаєте, у перші десятиліття своєї історії козацтво було заняттям чи соціальним станом?

□ **ОБГОВОРІМО** Історикиня Наталя Яковенко, розмірковуючи про витоки й початковий характер української козаччини, використала вислів «лицарі християнства в мусульманському вбранні». Як ви його розумієте? Запропонуйте власний лаконічний вислів на окреслення витоків українського козацтва. Вкладіть у нього свої знання з історії й асоціації, винесені з читання літератури, перегляду фільмів і творів живопису.

□ **ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО** Усупереч поширеній думці про безлюдність Степу, насправді там вирувало життя. З-поміж тих, хто жив на степових торгових шляхах, були чумаки, тісно пов'язані з козацькою традицією. Чумацтвом (чумакуванням) називали купецький, торговельно-візницький промисел, поширений в Україні у XV–XIX ст. Він полягав у доставці на великій відстані вантажів (солі, риби, збіжжя, інших товарів) задля продажу. Їздили чумаки волами, валками з кількох десятків возів, що їх очолювали виборні отамани. Більшість чумацьких шляхів проходили в південному напрямку, з'єднуючи внутрішні регіони України з узбережжями Чорного та Азовського морів. Уявіть себе на одному з таких шляхів – Ромоданівському. З'ясуйте, якими теренами він проходив, і підготуйте декілька записів до щоденника подорожі.

□ Чумацький Ромоданівський шлях.
Художник С. Васильківський.
1901–1908 рр.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли в історичних джерелах з'явилися перші відомості про українських козаків? З якими подіями вони були пов'язані?
2. На яких теренах виникло українське козацтво? За картою схарактеризуйте територіально-політичні обставини, які обумовили появу козацької спільноти.
3. Дайте визначення терміна «козак». Які категорії населення брали участь у формуванні козацтва на Подніпров'ї?
4. Укладіть план виступу на тему «Походження українського козацтва». Поясніть, чому розвиток українського козацтва розглядають через взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників.
5. Поясніть, чому козаків називають «лицарями». Кого у світовій історії називали лицарями? Якими рисами характеру відповідно до цього означення мали володіти козацькі ватажки?

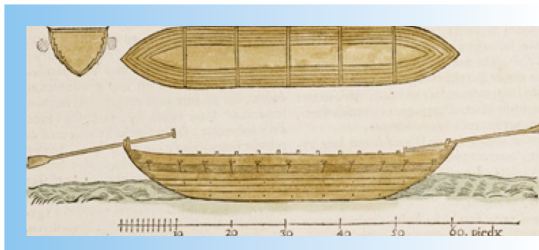
§ 9. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

1. Утворення Запорозької Січі. Із зростанням чисельності козацтва й щоразу нагальнішою потребою в захисті від татарських нападів козаки прагнули самоорганізуватися. «Нічийні» терени між Дніпром і Південним Бугом поступово вкривала мережа господарських опорних пунктів, укріплених поселень і тимчасових сторожових постів, або ж засік (січей, городків). Вони приваблювали з волостей нових людей, які на чолі з обраними отаманами набували військових умінь та займалися мисливським і рибальським промислами, пасічництвом. Господарськими осередками уходників були *зимівники*, звідки відбувалося освоєння прилеглих земель і угідь. Після завершення господарського сезону ватаги уходників сходилися до основного зимівника, де зберігали добуту продукцію і готували реманент.

Ідея створення козацького опорного пункту на південному порубіжжі визрівала й серед місцевих урядовців, змушених обороняти край від набігів кримських татар. У цій справі відзначився канівський і черкаський староста Остафій Дашкович, надаючи козакам підтримку зброєю і продовольством. У 1533 р. він представив сейму Польського королівства проект організації регулярної прикордонної служби. Згідно із задумом, одна група козаків мала б на чайках (човнах-довбанках) вартувати біля дніпровських переправ, а друга – стерегти татарські шляхи кінними роз'їздами. А на островах нижче порогів він радив спорудити кілька фортець. Сейм схвалив проект, але за браком коштів його не реалізували.

Чайка – безпалубний човен у вигляді видовбаної колоди (з липи або верби), по бортах обшитий дошками. Довжина – 18–20 м, ширина й висота бортів – 3–4 м. Ззовні бортів для захисту від стріл і куль кріпився пояс зі снопів очерету. Чайки мали поперечні переборки й лави, щоглу з вітрилом, 10–15 пар весел, носове і кормове кермові весла, які забезпечували швидкість і маневреність, уміщували до 70 осіб. Озброєння – 4–6 фальконетів (гармат калібру 30 мм).

■ Зображення чайки запорозьких козаків з книжки «Опис України» Гійома Левассера де Боплана

Задум Дашковича вдалося реалізувати князю Дмитру Вишневецькому на початку 1550-х років. Об'єднавши розрізнені козацькі ватаги, князь організував спорудження за Дніпровими порогами на острові Мала Хортиця укріплення – це, власне, і була перша Запорозька Січ. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри (шляхта), слуги (селяни, які виконували військову службу), драби (рядові воїни найманої піхоти). Незважаючи на досить короткий час існування (у 1557 р. фортецю зруйнувало татарське військо), хортицький гарнізон справив помітний вплив на розвиток січової громади.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Дмитро «Байда» Вишневецький. Портрет XVIII ст.

Дмитро Байда-Вишневецький (близько 1516/1517–1563) – українсько-литовський магнат, староста канівський і черкаський, козацький ватажок. Як «стражник на Хортиці» звів на острові укріплення, яке вважають першою Запорозькою Січчю. В організації нападів на турецькі й татарські фортеці – насамперед турецький Очаків і татарський Іслам-Кермен (поблизу сучасної Каховки) – діяв здебільшого самовільно, хоча й намагався заручитися підтримкою чи то польського короля, чи то московського царя. Однак тим настроїв проти себе всіх. У 1563 р. втрутився у боротьбу за місце молдовського господаря. Під час однієї з битв зазнав поразки, потрапив у полон до турецького султана. Відмовився перейти на турецьку службу, страчений у Стамбулі. Смерть Д. Вишневецького оспівана в народній думі про козака Байду.

Після Хортиці, яка стала прототипом наступних козацьких укріплень і загалом організації козацького товариства, місце перебування Січі мінялося ще сім разів. Першою зафіксованою в джерелах військово-політичною організацією козаків за порогами була Томаківська Січ. Січ переважно розташовувалася у Великому Лузі – місцевості, укритій лісами та плавнями з безліччю річкових проток, озер і боліт. Для зведення твердині козаки обирали малодоступні острови чи півострови й укріплювали Січ ровами й насипними земляними валами, а на бійницях вартових веж стояли гармати. Помешкання запорожців – курені, зроблені з верболозу, обмазані глиною й покриті очеретом, розміщувалися навколо майдану. На майдані містилося житло кошового отамана й січової старшини, канцелярія, церква. Там же перед церквою відбувалися козацькі ради.

Хронологія Запорозьких Січей

- Хортицька (1550-ті рр.)
- Томаківська (1580-ті рр. – 1593 р.)
- Базавлуцька (1593–1638 рр.)
- Микитинська (1639–1652 рр.)
- Чортомлицька (1652–1709 рр.)
- Кам'янська (1709–1711, 1728–1734 рр.)
- Олешківська (1711–1728 рр.)
- Нова (Підпільненська) (1734–1775 рр.)

Чому й де виникла Запорозька Січ? Яку роль у творенні Січі відіграли природні умови регіону? Як вони визначили характер козацького господарства?

2. Організація життя на Січі. Запорозька Січ була військовим братством, яке виокремлювалося з-поміж численого напіввійськового-напівфермерського населення. Основною військовою організаційною одиницею Січі був *курінь*, який

об'єднував козаків – вихідців із певних місцевостей. Кількість куренів зростала: якщо в XVI ст. їх було 7, то у XVIII ст. – 38. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях, або від імені курінного отамана (як-от, Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський). На отаманів покладалися обов'язки обліку козаків, відповідальність за прийом у козаки та несення військової служби, відання майном. Вони були також судьями над козаками свого куреня.

Вищим органом влади на Січі була *козацька рада*, право участі в ній мали всі козаки. Зібрання козаків за їхньої власної ініціативи називали «чорною радою». Рада вирішувала найважливіші справи життя козацького товариства: обрання старшини, вирішення питань війни та миру, ведення переговорів із представниками інших країн. За традицією ради збиралися у переддень Різдва (у січні), на Великдень (навесні) і на свято Покрови Пресвятої Богородиці (тоді 1 жовтня), а за потреби й частіше. Головним місцем проведення козацької ради була Січ.

Проте рада могла відбуватися в будь-якому місці, де була більшість війська. Крім загальних рад, проводили старшинські сходки. Як правило, вони відбувалися біля помешкання кошового отамана за участі військової старшини, стариків і курінних отаманів. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різні таємні й термінові справи.

■ Запорозька Січ. Сучасна реконструкція. Національний заповідник «Хортиця» (м. Запоріжжя)

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Кошем називали також усе військове товариство запорозьких козаків або козацький військовий табір, у якому знаходилася військова старшина на чолі з отаманом. Чисельність запорозького товариства в XVI ст. становила 2–3 тис., у XVII ст. – 5 тис., а у XVIII ст. – 10–12 тис. (разом із зимівниками і слободами близько 100 тис. осіб).

Головною особою на Січі був *кошовий отаман*, який зосереджував військову, адміністративну, судову і духовну владу. Його, як і всю запорозьку старшину, зазвичай обирали на щорічній січневій козацькій раді. Після обрання кошовий отаман отримував булаву як символ влади. Усі накази отамана виконували миттєво та незаперечно. Попри це отаман, якого неофіційно називали «батьком», не був необмеженим володарем, а тільки «першим серед рівних». У будь-який час рада могла його переобрати. Помічників кошового отамана – суддю, осавула (стежив за дотриманням порядку на Січі, у воєнний час – у таборі) і писаря – також обирали на загальній раді. Писаного права на Запорозжжі не було, судочинство здійснювали відповідно до козацьких звичаїв. Найтяжчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, убивство товариша, крадіжку. На Січі постійно перебувало від кількох сотень до кількох тисяч козаків. Для проведення походів з-поміж старшини вибирали гетьмана.

■ УКРАЇНА І СВІТ

Українською історикинею, письменницею та архівісткою, яка зажила слави найавторитетнішої дослідниці Запорозької Січі, стала **Олена Апанович** (1919–2000). За жартівливим висловом одного з науковців, це була «перша жінка, яка пробралася на Запорозьку Січ». Авторка таких популярних книжок, як «Розповіді про запорозьких козаків», «Козацька енциклопедія для юнацтва». Майбутня дослідниця народилася далеко від України (у Росії), батько був білорусом за походженням, мати – з польського шляхетського роду. «Шлях на Січ» Олени Апанович, який вилився в ґрунтовне дослідження та популяризацію українського козацтва, визначили дві обставини: учителі-наставники і власне громадянське сумління, почуття відповідальності за збереження історичної спадщини.

Схарактеризуйте організацію життя на Запорозькій Січі. Хто керував Січчю? Якими були повноваження козацької ради та кошового отамана?

3. Запорозька Січ очима іноземців. Про козацьку добу в історії України, зокрема про Запорозьку Січ, писало чимало іноземців. Найбільшу зацікавленість викликали в Західній Європі війни українських козаків з турками і татарами. У XVI ст. турецька загроза стала для Європи першорядною проблемою: турки володіли майже всією Угорщиною, наблизилися до Відня, нависали над Італією, розширювали військові дії по всьому Середземномор'ю, аж до Іспанії. Західноєвропейські держави почали вбачати в запорозьких козаках серйозну військову силу і робили спроби залучити їх до антитурецьких коаліцій. Іноземців приваблював у козацтві й особливий суспільний устрій «пограниччя», стихія свободи, яка різко контрастувала зі станом інших теренів Речі Посполитої.

«Відкриття» іноземцями Запорожжя відбулося під кінець XVI ст. Декого з них вів на Січ не так пізнавальний інтерес, як непереборні життєві обставини. Доволі швидко Січ здобула в очах європейців репутацію лицарського кола, тоді-то викристалізувався й образ войовничого козака як захисника християнського світу. У 1584 р. з'явилася книжка польського шляхтича і хроніста Бартоша Папроцького «Герби польського лицарства». У ній, крім геральдичного матеріалу, подано опис подорожі на Запорожжя шляхтича-магната Самуїла Зборовського в 1581 р., із відомостями про Запорозьку Січ, її устрій, побут, звичаї козаків.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Фрагмент укладеної в 1639 р. французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом карти Запорожжя зображено на єдиному в Україні пам'ятнику-карті, установленому в 2014 р. у Нікополі. На карті показано «Miketin R» (Микитин Ріг), тобто нинішній Нікополь.

Одним із найцінніших джерел до історії запорозького козацтва є щоденник Еріха Лясоти – посланця в 1594 р. імператора Священної Римської імперії Ру-

дольфа II Габсбурга до запорозьких козаків, щоб схилити їх до війни з Османською імперією. Тоді турки активно готувалися до вторгнення в Угорщину й Австрію, і Габсбурги гарячково шукали союзників. А що ні в Речі Посполитій, ні в Московському царстві не виявляли намірів устрявати у війну з турками, то козацька підтримка на кримському напрямку видавалася життєво необхідною. Козаки погоджувалися, але ставили умови – укладення угоди з імператором. Посольство Лясоти було першим прямим офіційним контактом західноєвропейців із запорозькими козаками. Австрійський посланець близько місяця провів на Базавлуцькій Січі, докладно описав спосіб життя і звичаї запорожців, устрій Січі як козацької республіки, зробив висновок про військову силу козацтва.

У першій половині XVII ст. іноземцем, який описав Україну, зокрема запорозьке козацтво, був французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан. До еміграції його спонукали переслідування гугенотів (французьких протестантів-кальвіністів, до яких належав) урядом кардинала Рішельє. На теренах України Боплан перебував у 1630–1647 рр., будучи на службі в польському коронному війську як найманий інженер. Найчастіше знаходився в м. Барі на Поділлі, але багато подорожував, займаючись військовим будівництвом і збираючи картографічні матеріали. У книжці «Опис України», виданій у 1651 р., він докладно описав козацькі терени, наголошуючи на свободолобності й енергійності козаків, відважності й військовій майстерності, загартованості й турботі про здоров'я, вправності в ремеслах і сільському господарстві, кулінарній майстерності.

Коли й у зв'язку з якими історичними обставинами Запорозька Січ потрапила в поле зору західноєвропейців? Пригадайте значення терміна «республіка». Які риси в організації Запорозької Січі давали іноземцям підстави називати її республікою?

□ ОБГОВОРІМО Еріх Лясота в щоденнику описав, як на козацькій раді в червні 1594 р. відбувалося обговорення пропозиції імператора Рудольфа II приєднатися до антитурецької коаліції: *«<...> попросили нас знову відійти і прочитали переданий нами лист прилюдно, сказавши, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку. Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони розділилися (як завжди, коли обговорювали щось важливе) на два кола. В одному була старшина, у другому прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки <...> старшина відразу погодилась, бо не могла противитися черні»*. Уявіть і себе учасником тієї козацької ради. Яку позицію тоді зайняли б ви? Обґрунтуйте її.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, довідайтеся про козацькі клейноди – відзнаки, атрибути й символи влади, які використовували на Запорозькій Січі. До них належали булава, бунчук, корогва, каламар, печатка, литаври та ін. За поданим зразком підготуйте презентацію про козацькі клейноди, у якій поєднайте реальне зображення пам'ятки, термінологічне визначення та відображення в мистецькому творі).

Булава – старовинна зброя і символ верховної влади запорозьких кошових отаманів і гетьманів України. Складалася з дерев'яної чи металевої ручки завдовжки 50–80 см, до якої кріпилася металева або дерев'яна куля 10–15 см у діаметрі. Інколи булаву прикрашали коштовним камінням.

□ *Похорон кошового. Художник О. Мурашко. 1900 р.*

□ *Булава Б. Хмельницького (нижня частина втрачена)*

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли й де було створено першу Запорозьку Січ? Кого вважають її засновником? Назвіть Січі в порядку їхнього існування.
2. Чому місцем розташування Січі стали терени за Дніпровими порогами? Як ви розумієте козацьке прислів'я: «Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати»?
3. Спираючись на параграф і додаткову інформацію (як-от з книжок О. Апанович) або здійснивши за наведеним кодом чи посиланням <https://cutt.ly/1hoUn9J> віртуальну мандрівку до Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, опишіть повсякдення запорозьців. Як козаки поєднували промисли з військовою справою?
4. Визначте причини виникнення Запорозької Січі. Які обставини сприяли перетворенню козацтва на захисників християнства?
5. Яких цінностей і правил дотримувалися запорозькі козаки? Що на Січі вважали за найтяжчі злочини?

§ 10. ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

1. Утворення реєстрового козацтва. Питання про залучення козаків до несення прикордонної служби вперше постало в 1520-х роках. Тоді, з ініціативи південноукраїнських старост, на яких покладався захист від татарських нападів, його розглядали на засіданні державної ради Великого князівства Литовського. Однак на будівництво укріплень на далекому пограниччі бракувало коштів. До того ж уряд прагнув не так залучити козаків до державної служби, як установити над ними контроль. Утім слабкій виконавчій владі тривалий час не

здавалося ні здійснити облік козаків, ні відвернути їх від степових промислів і походів, які супроводжувалися сутичками з татарами.

Повернутися до планів організації козацьких сил змусила Лівонська війна, яка розпочалася в 1558 р., та утворення Речі Посполитої. Київський воєвода Василь-Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький у розпал Лівонської війни запрошували козаків на службу «за даток і живність», тобто за платню і продовольство. Правда, тоді до їхньої участі за межами України не дійшло. Для обліку козаків складали списки, або ж реєстри. А в **1572 р.** король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження великого коронного гетьмана, тобто командувача польського війська, Єжи Язловецького про набір 300 козаків для постійної служби в замках Подніпров'я. Це і був початок утворення реєстрового козацтва.

Реєстрові козак – частина українського козацтва, яка в другій половині XVI – першій половині XVII ст. несла військову службу Речі Посполитій і була внесена до спеціального списку – реєстру.

Наступний крок щодо визнання українського козацтва як окремої соціальної верстви зробив король Стефан Баторій. Аби відвернути козаків від походів у Молдовію і Волохію (ці самовільні походи загрожували Речі Посполитій війною з Туреччиною), а також не допустити їхнього переходу на службу до московського царя, королівська влада вирішила ширше, ніж раніше, залучати їх до державної служби. На переговорах з королем, які відбулися у Львові, посланці із Запорозжя згодилися сформувавши реєстр з 500 козаків. Старшим призначено канівського і черкаського старосту князя Михайла Вишневецького (двоюрідного брата Дмитра Байди-Вишневецького).

■ УКРАЇНА І СВІТ

Уособленням суперечностей у відносинах між козаками і владою в 1570-х роках стали події, пов'язані з постаттю кошового отамана **Івана Підкови** (1533–1578). Він походив з Молдовії (був рідним братом молдовського господаря). З'явившись на Запорозжжі, здобув славу непересічної особистості (мав рідкісну фізичну силу і надзвичайний зріст – більше двох метрів). Був учасником багатьох морських походів козаків на турецькі фортеці (спочатку під проводом Самійла Кішки, а згодом самостійно). У 1577 р., спираючись на підтримку запорожців, утрутився в боротьбу за престол молдовського господаря, і навіть дійшло до того, що козаки оголосили його господарем. Однак втручання козаків у молдовські справи викликало різке невдоволення польської королівської влади, яка не бажала конфлікту з Туреччиною. У відповідь король Стефан Баторій наказав місцевим урядовцям жорстко протидіяти «козацькому свавіллю», попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і поставлення їм пороку, олова та живності, тим більше споряджати загони для нападів на татарські улуси. На вимогу султана Підкову заарештовано і страчено у Львові.

■ *Портрет Івана Підкови. Художниця Н. Павлусенко. 2013 р.*

За результатами львівських домовленостей між запорожцями і королем з'явилася угода «Постанови з низовиками» від **16 вересня 1578 р.**, яка конкретизувала умови королівської служби: присяга козаків на вірність і підпорядкування черкаському старості, утримання від самовільних походів на Молдовію, кримські улуси й турецькі фортеці. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Резиденцією реєстровиків став Трахтемирів (поблизу Канева), де розмістився і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. З роками кількість козаків у реєстрі зростала. У 1583 р. загін нараховував 600 осіб, а в 1590 р. на офіційній службі перебувала тисяча осіб.

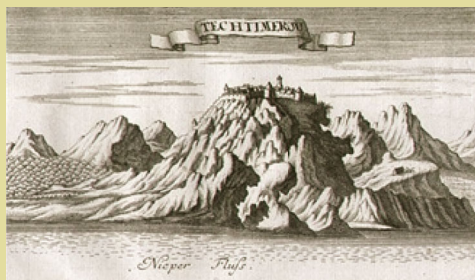
За реєстровими козаками закріплювалися права і привілеї – «вольності», що вирізняли їх з-поміж тогочасного суспільства. Реєстровці не підлягали місцевій адміністрації й отримали самоуправління з назначеною старшиною – були поставлені під владу «козацького старшого». Їх звільнили від сплати податків і виконання господарських повинностей, над ними встановлено окреме судочинство. Козаки, занесені до реєстру, дістали право володіти земельними маєтностями. Реєстрове військо отримало офіційну назву «Військо Запорозьке». На практиці козаки розширювали тлумачення своїх «вольностей» (скажімо, воліли «старших» вибирати, принаймні брати участь у їхньому призначенні, і відповідно називати «гетьманами»).

Поясніть поняття «реєстрове козацтво». Коли й за яких обставин воно виникло?

2. Козацька верхівка і рядове козацтво. Урядові постанови про утворення реєстрового козацтва вели до зростання козацької спільноти. На середину XVII ст. загальна чисельність населення Київщини, Брацлавщини і східних районів Подільського воєводства була близько 1,1 млн осіб, з них козаків 270 тис., або ж 25 % (для порівняння шляхта на цих теренах складала 2,3–2,5 % населення). Однак з-поміж козаків лише 6 тис. (без сімей) перебували на державній службі та офіційно користувалися «вольностями». Усі ж інші – тобто нереєстрові козаки – виборювали ці права в місцевій адміністрації. Упровадження реєстру провокувало поділ козацтва. Однак попри дедалі глибше розмежування для козацтва залишалася актуальною ідея єдності козацького світу під орудою одного гетьмана.

Поділ на старшину і рядових проявився серед козаків уже в другій половині XVI ст. Козацька старшина (як у реєстровців на королівській службі, так і нереєстрових козаків на Запорозькій Січі) походила головним чином із середовища зем'ян, бояр і шляхти. Керівні уряди забезпечували міцне матеріальне становище, насамперед ширші права на землеволодіння. На Січі старшина одержувала більше здобичі з походів. Більшість козаків були рядовими. До рядового належало реєстрове

■ Панорама Трахтемирова. Гравюра з видання «*Syaneae oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen*» (Аугсбург, 1687)

(згодом городове) козацтво, яке крім військової виконувало цивільну службу (здебільшого в прикордонних замках), а також козаки, які служили в магнатських маєтностях. Таких козаків залучали для охорони панського господарства, вони виступали у військові походи під хоругвою свого володаря.

Обов'язком рядового реєстровця було вчасно прибути на місце збору за розпорядженням старшого Війська Запорозького, мати при собі зброю, бойове спорядження, провізію і все необхідне для тривалого походу чи служби. Затрати на все це мала покривати королівська платня, однак її бракувало, до того ж часто затримували. Тому реєстровці в більшості жили на «хуторах козацьких» і вели власні господарства. Там вони разом із сім'ями займалися традиційним хліборобством, тваринництвом і промислами. Часто на маєтності реєстрового козацтва нападали озброєна свавільна шляхта. Зневажливе ставлення польських урядовців до нереєстрового козацтва проявлялося в його означенні як «холопів», «черні».

Нереєстрові рядові козаки, як правило, проживали на волостях і лише неодружені віддавали перевагу січовому товариству. Невід'ємною частиною їхнього життя були походи за «козацьким хлібом», тобто участь у війнах. Організаторами цих походів був уряд Речі Посполитої або сама січова громада. Участь в офіційних військових кампаніях була головним джерелом поповнення козацтва. На час походу його учасникам та їхнім сім'ям гарантувалися козацькі права. По завершенні кампанії показані селяни та містяни часто відмовлялися виконувати попередні повинності та сплачувати податки. На ґрунті повернення у підданство виникали гострі, інколи збройні, конфлікти.

Поясніть, чому в козацькому середовищі відбувався розподіл на верхівку і рядове козацтво. Визначте риси, характерні для цих груп, зокрема джерела їхніх прибутків.

3. Формування козацького стану. Творення нового соціального стану – козацтва – було тривалим і суперечливим. Його результат залежав щонайменше від трьох обставин:

- відносин козацтва з представниками інших станів і суспільних прошарків, які були джерелом його формування (селянство, містяни, шляхта);
- взаємин козаків із місцевою та центральною королівською владою, яка розпоряджалася привілеями;
- розвитку самосвідомості козацтва, зростання його участі в політичному, економічному, культурному й духовному житті народу.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ Систему виховання та освіти, яку практикували на Запорожжі, сьогодні прийнято називати «козацькою педагогікою». Відповідно до козацької педагогіки гідність людини визначають її вчинки. З 2009 р. в Україні проводиться дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»). Метою гри є військово-спортивне і національно-патріотичне виховання молоді на основі традицій українського козацтва.

Від селянства козаків відмежовував ідеал вільної людини, яка користується правами і привілеями, зокрема правом на землеволодіння. Тісно прив'язане до землі й обмежене в правах селянство тривалий час мало небагато спільного з козацьким простором. З містянами, особливо на прикордонні, козаки розходи-

лися у питаннях податків і повинностей. Шляхтичі, попри спільну участь у походах, були головною перепоною для утвердження привілейованого статусу козацької спільноти. Однак з часом взаємини козаків із селянами і містянами ставали тіснішими, а ідеал козака – вільної людини дедалі глибше проникав у їхню свідомість. У першій половині XVII ст. це вилилося в масове «показачення», особливо помітне на Київщині. Натомість козацько-шляхетські відносини, мірою надання козакам «вольностей», тільки загострювалися. Урешті-решт селяни й міщани стали союзниками козаків для тиску на владу, утілену на місцевому рівні в урядовцях-шляхтичах.

Показачення – переважно самовільний перехід у козацький стан представників інших соціальних груп і верств. Показачувалися як шляхтичі, які отримували можливість реалізувати себе у військовій сфері, так і соціальні низи – селяни та містяни, для яких показачення давало змогу підвищити соціальний статус, позбутися залежності від землевласника чи міської корпорації. Особливо масштабним ставало в періоди козацьких повстань. У 1596 р. польний коронний гетьман Станіслав Жолкевський зауважив: «уся Україна показачилась». Інколи показачення заохочував уряд Речі Посполитої. Це відбувалося в часи посилення військової загрози державі з боку сусідніх країн.

Поштовхом для перетворення козаків на соціальний стан були королівські рішення про утворення козацьких реєстрів. З одного боку, утворення реєстрового козацтва передбачало встановлення над ним контролю, а з другого – козацтво отримувало особливі права і привілеї. Козацькі «вольності», вироблені в перших реєстрах, закріпила сеймова ухвала (конституція) 1590 р. під назвою «Порядок щодо низовиків та України». Установлюючи норми і правила для реєстрових козаків, вона торкалася й організації Запорозжя (так званого Низу). Зокрема, була спрямована на виконання взятих перед султаном зобов'язань – вивести «українних людей з Низу всіх» і встановити над ними контроль. Козацький реєстр не вичерпував потреби держави у військовій силі, тому привілеї, дані реєстровцям, фактично поширювалися на все козацтво. А багатозначність формулювань у королівських і сеймових рішеннях, де йшлося про «низових козаків» (тобто нереєстрових запорожців), давала підстави вважати, що козацькі права визнавали не лише за реєстровими.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Про перетворення козацтва на окремий соціальний стан міркували й тогочасні інтелектуали. Поміж них – Йосип Верещинський (близько 1530–1598) – богослов, який походив зі старовинного окатоличеного українського шляхетського роду. У 1590-х роках він був автором низки політичних проєктів, які розвиток Подніпров'я пов'язували з козацтвом. Як київський католицький єпископ налагодив дружні відносини з козаками. Розробив проєкт реорганізації козацької спільноти на засадах найманого територіального війська. Передбачав заснування на Задніпров'ї (Лівобережній Україні) лицарського ордену, а згодом окремого князівства під протекторатом Речі Посполитої на чолі з козацьким гетьманом (князем).

Формування станових прав і привілеїв козацтва залежало не тільки від урядових рішень. На зламі XVI–XVII ст. козацтво стало потужною суспільною силою, що й змушувало владу з ним рахуватися. Перемовини короля з козацькими посольствами, які прибували до Кракова, а згодом Варшави, стали в той

час звичним явищем політичного життя Речі Посполитої. Зовнішнє визнання підсилювало самосвідомість козацтва. Консолідацію козацтва в єдиний соціальний прошарок визначили: характер занять, етнічна належність (хоча в козацькому реєстрі історики нарахували представників 23 етносів, з-поміж реєстровців українці становили 80–90 %), усталені цінності й звичаєве право, боротьба за станові права, підтримка православ'я. Із середини 20-х років XVII ст. козаки у відстоюванні своїх прав вдавалися до найрадикальніших заходів, очолюючи масові повстання й здобуваючи репутацію захисників національних інтересів. Утвердження українського козацтва як стану остаточно відбулося під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася в 1648 р.

Як ви розумієте поняття «козацький стан»? Визначте чинники, які зумовили перетворення козацтва із розрізнених ватаг на цілісну соціальну верству, що почала відігравати ключову роль у суспільстві.

□ ОБГОВОРІМО Відомий український історик Дмитро Яворницький у праці «Історія запорозьких козаків» писав: *«Війна для козака була так же необхідна, як птахові крила, як рибі вода. Без війни козак – не козак, без війни лицар – не лицар. Козак не тільки не боявся, а любив війну. Він турбувався не так про те, щоб урятувати собі життя, як про те, щоб умерти в бою, як помирають справжні лицарі»*. Поміркуйте, чи відображає ця характеристика сутність козацтва. Підготуйте власне письмове висловлення (кілька рядків) про козаків.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Єдиної форми одягу в реєстрових козаків не було. Вони отримували з коронного (державного) скарбу як платню, крім грошей, сукно для пошиття верхнього вбрання. Часто це була недорога цупка тканина турецького виробництва брудно-білуватого кольору. Однак з часом (від 1619 р.) виплати сукном скасували: нерідко траплялося, що сукна бракувало, бо його розкрадали по дорозі, та й не завжди, навіть отримавши платню, козаки шили з нього одяг (радше воліли продати). Назагал козаки вдягалися так, як це робило польське коронне військо. Для військових кампаній використовували дешевий одяг із нефарбованого сукна, а от на свята вбирались у дорожчі речі. Об'єднавшись у групи й уявивши себе художниками-модельєрами, запропонуйте сучасний варіант одягу для козака або козачки XVII ст.

□ *Пиши козак реєстрового полку (середина XVII ст.). Художник С. Шаменков*

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли було утворено реєстрове козацтво? Визначте період, коли відбулося становлення козацтва як окремого соціального стану.
2. Опишіть терени, де знаходилися осередки реєстрового козацтва. Яке місто стало неофіційною столицею реєстровців?
3. Дізнайтеся більше про спосіб життя і світогляд козаків. З'ясуйте значення слова «аскетизм». У чому полягав козацький аскетизм?

- Поясніть взаємозв'язок між реєстровим козацтвом і формуванням козацького стану. Чому до останньої чверті XVI ст., як уважають історики, козацтво було ще заняттям, а не соціальним станом?
- Схарактеризуйте козацький ідеал вільної людини. Визначте, що давало козацтву можливість відчувати себе єдиною силою.

§ 11. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ кінця XVI ст. МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ

1. Повстання Криштофа Косинського. Першим відкритим збройним виступом козаків проти влади Речі Посполитої було повстання на чолі з гетьманом Криштофом Косинським у 1591–1593 рр. Хоча безпосереднім приводом до нього став особистий конфлікт гетьмана з князем Янушем Острозьким (сином Василя-

■ Українські землі в останній чверті XVI ст.

Костянтина Острозького), цей виступ указав і на загострення суспільної напруги. Основними причинами повстання були обмеження козацьких прав і поширення на Київщину і Брацлавщину магнатського землеволодіння. Наприкінці XVI ст. також намітився виразний розлам між українським панством, яке дедалі більше діяло заодно з польською шляхтою, і низами, які підтримували козацтво.

У 1590 р. за дорученням короля Косинський організував козаків для захисту Поділля від турків і татар. Однак даних козакам обіцянок за перебування на службі влада не виконала. Зокрема, маєток, який Косинський отримав у нагороду за службу, привласнив Януш Острозький. Повсталі козаки встановили контроль над Київщиною і Брацлавщиною, однак не змогли поширити владу на Волинь. У шляхетських маєтках, які належали насамперед Острозьким, вони забирали документи, майно, зброю, коней, продовольство. Жителі Білої Церкви, Переяслава, Богуслава, Корсуня, а також, імовірно, Черкас і Канева склали присягу Косинському (на його вимогу) як гетьману.

Королівський двір розглядав виступ Косинського як його особистий конфлікт з Острозьким і військової допомоги не надав. Острозьким довелося зібрати власне військо для придушення повстання. Вирішальна битва, у якій козаки зазнали поразки, відбулася в лютому 1593 р. під містечком П'ятки (нині село поблизу Чуднова на Житомирщині). Більшість учасників повстання пристала на умову не конфліктувати надалі з князями Острозькими. Визнавши «великі добродієства й ласку» князів щодо козацького війська, козаки погодилися Косинського «за отамана не мати» і не влаштовувати постоїв у князівських землях. За тим вони відійшли на Запорозжя. Щодо Косинського, то в травні 1593 р. його вбили в Черкасах слуги черкаського і канівського старости князя Олександра Вишневецького.

Схарактеризуйте причини, перебіг і результати повстання К. Косинського. Як ви розумієте вислів письменника й історика Валерія Шевчука, що повстання Косинського «прокопало рів поміж верхами й низами»?

2. Повстання Северина Наливайка. Повстанням під проводом Северина Наливайка 1594–1596 рр. історики узагальнено називають кілька подій, у яких козацтво прагнуло встановити контроль над певною територією України. Усе почалося з молдовських походів у 1594–1595 рр., коли козаки реалізували зовнішньополітичні цілі Священної Римської імперії та Речі Посполитої, спрямовані на послаблення впливу в регіоні Османської імперії. І хоча робили це неофіційно, наче на власний розсуд, утім з відома Василя-Костянтина Острозького. Коли ж антитурецька діяльність на теренах Молдовії стала неможливою, козаки не розійшлися по домівках, а окремими загонами розташувалися в містах і селах спочатку Поділля, а згодом Київщини, Волині, Полісся та південної Білорусі.

Основна частина козацького війська знаходилася під командою Г. Лободи і М. Шаули, які розташувалися в Овручі, однак особливу активність проявляв С. Наливайко. Восени 1595 р. на чолі загону з тисячі козаків він здійснив рейд за маршрутом Луцьк–Слуцьк–Бобруйськ–Могильов–Річиця й вернувся на Волинь. Часом тріумфу і поразки козаків стала весна 1596 р., коли на придушення повстання вирушило королівське військо (із 12 тис. жовнірів і шляхти) під командуванням Станіслава Жолкевського. У лютому відбувся перший в історії бій

між козаками й урядовими військами (поблизу Острополя, нині Хмельницька обл.). Згодом сталося ще кілька сутичок (з них найбільшою була битва під Білою Церквою у квітні), які змусили козаків відступити до Переяслава. А що переговори не дали результату, то в травні 1596 р. польське військо переправилося через Дніпро, наздогнало і розбило повстанців під Лубнами в урочищі Солониця. Козацькі ватажки на чолі з Наливайком потрапили в полон і були страчені у Варшаві.

■ *Портрет Северина Наливайка. Художниця Н. Павлусенко. 2016 р.*

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Северин (Семерій) Наливайко (р. н. невід. – 1597) – один із керівників козацтва в 1590-х роках. Народився імовірно в Гусятині або Острозі. Змолоду козакував на Запорозжі, потім служив у князя Василя-Костянтина Острозького. Уперше згаданий у 1594 р. на Поділлі, де зібрав 2-тисячний загін для оборони від татар. У наступні два роки на чолі козацького війська здійснював походи на турецькі фортеці на теренах Молдовського князівства, деякий час перебував на австрійській службі в Угорщині. Найбільше відзначився як ватажок повстанців, які в 1595–1596 рр. спустошували шляхетські маєтки на Поділлі, Київщині, Волині. Сучасники відзначали яскраву зовнішність Наливайка та його невгамовну вдачу. Польський хроніст Мартин Бельський писав: «Се був красень із себе, людина видатна; якби тільки він на добре повернув те, що йому Бог дав; до того ж і чудовий пушкар».

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Сучасна художниця Наталя Павлусенко, авторка галереї портретів українських гетьманів, у одному з інтерв'ю так описала творення портрета Северина Наливайка: «У козацького ватажка Северина Наливайка не було прижиттєвого зображення. Реконструювала його на основі двох описів, один з них – Миколи Вінграновського. Писав, що був він [Наливайко] гарний, як бог, чорнявий, із гнучкими пальцями й інтелігентною поставою. Коли почалася [російсько-українська] війна – у мережу викладали зображення людей, які воювали. У Facebook побачила фото героя України Олександра Мороза. Видався мені подібним до Наливайка. Вираз обличчя – спокійний, постава горда й достойна. Жоден актор не міг би так зобразити героя, як людина, яка по-справжньому тримала зброю. Написала з нього Наливайка, змінивши колір очей і волосся – на темний».

В урочищі Солониця в 1596 р. козаки застосували для захисту так званий ваґенбург (від нім. *Wagen* – віз і *Burg* – сховище, захист, місто) – укріплення з обозних возів, поставлених поряд і скріплених мотузками й ланцюгами. Козацький табір складався з валу і 5–7 рядів з'єднаних між собою возів. У таборі перебувало 6–12 тис. осіб, зокрема жінки й діти. Королівське військо налічувало понад 6 тис. До поразки повстанців призвела двотижнева облога (у таборі бракувало їжі та води), артилерійський обстріл, внутрішній конфлікт серед козацтва. Видача С. Наливайка не вберегла повстанців, згодних капітулювати, від погрому.

Повстанці не мали далекосяжних політичних цілей. Вони розглядали свої дії здебільшого як заходи по забезпеченню постою для війська і підготовку до нових походів проти турків. Однак на практиці спроби козаків узяти під контроль території, де повновладними господарями були магнати і шляхта, свідчили про зрослу суспільну силу козацтва. Вони фактично паралізували державну владу, побудовану на засадах шляхетської демократії. Тому-то об'єктивно діяльність козаків під орудою Наливайка мала антишляхетський і антиурядовий характер. У містах і селах запроваджували козацьке управління і стягували податки на користь Війська Запорозького. Присутність козаків на волості зумовлювала й покозачення селянства.

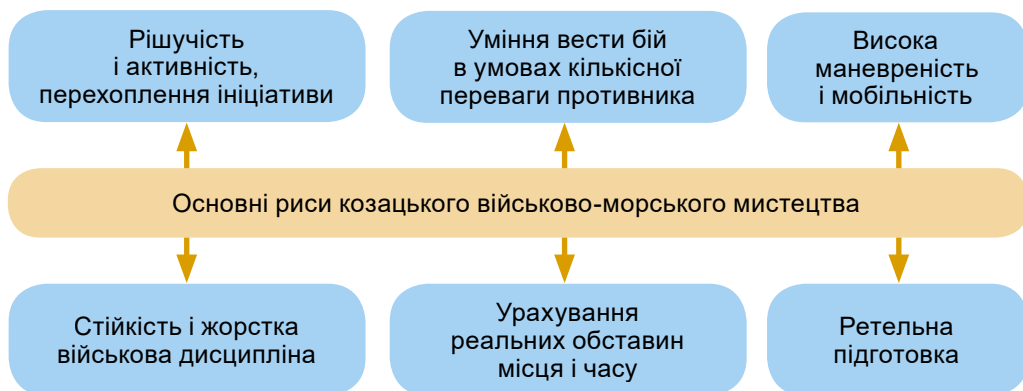
Визначте причини й наслідки, а також схарактеризуйте перебіг повстання під проводом С. Наливайка.

3. Морські походи козаків. Від початку козацтво було пов'язане з річковими, а згодом і морськими походами. На озброєнні козаків були цілі флотилії з човнів-чайок – легких і маневрених, на відміну від незграбних турецьких галер. Аби протидіяти козацьким походам на кримські улуси, уже в 1510 р. хан постановив розбудувати Очаківську фортецю, перегородити Дніпро ланцюгами, а малі річки засипати камінням. Якщо в першій половині XVI ст. активність козаків зосереджувалася в пониззі Дніпра, то в другій половині століття вони дедалі частіше з'являлися в Чорному морі. Із козацькою флотилією пов'язували плани захисту південних теренів польські й литовські уряди.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Сучасне місто Очаків заснував у 1492 р. кримський хан Менглі-Герей на місці старого литовського укріплення. На початку XVI ст. нова фортеця отримала назву на турецький лад Ачі-Кале (Озі-Кале), що означало «фортеця (селище) біля виходу у відкрите море». В українській мові ця назва перетворилася на Очаків. Місто було однією з ланок у системі татарсько-турецької работоргівлі. Тому морські походи козаків мали на меті звільнення невільників, знищення збройних сил противника і захоплення трофеїв. Перший великий (на 32 чайках) морський похід на Очаків козацьке військо здійснило в 1545 р. Тоді, діючи під командуванням брацлавського й володимирського старости князя Федора Сангушка, теребовлянського старости Бернарда Претвича і черкаського князя Андрія Пронського, козаки захопили фортецю.

До морських походів запорожці ретельно готувалися: обирали отамана (гетьмана), визначали цілі, будували човни, лагодили спорядження і збирали провіант. Кожен загін із 50–70 козаків будував чайку для себе протягом кількох тижнів. До готового човна по обох бортах прив'язували снопи очерету, які не давали човну затонути навіть тоді, коли він наповнювався водою, а також захищали від куль і пом'якшували удар під час абордажу ворожого судна. У боротьбі проти козацьких чайок турецький галерний флот був неефективний. Низькі чайки ховалися за морськими хвилями і були непомітними. Напади на турецькі кораблі козаки здійснювали переважно вночі або проти сонця.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Сучасні українські реконструктори історії скористалися кресленнями XVII ст. і збудували два козацькі човни: «Пресвята Покрова» (1991–1992 рр.) і «Спас» (2003–2006 рр.). Тепер на них здійснюють мандрівки переважно Чорним і Середземним морями. А «Пресвята Покрова» доходила й до берегів Скандинавії.

■ *Здобуття Кафи запорожцями. Гравюра з видання «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича. 1622 р.*

Особливо частими козацькі походи на татарські й турецькі володіння стали на зламі XVI–XVII ст. Метою цих походів, які увійшли в історію як *героїчні*, були фортеці в усьому Північному Причорномор’ї: Очаків, Перекоп, Ізмаїл, Аккерман (нині Білгород-Дністровський), Кілія, Варна. Тоді запорожці знищили берегові укріплення і чимало турецьких кораблів. У цих походах проявився військовий талант гетьмана Петра Сагайдачного. Найбільшого розголосу здобули козацькі походи з десятків човнів на Стамбул (1615 р.) і Кафу (1616 р.). У Кафі (нині Феодосія) знаходився тоді найбільший ринок невольників. Козаки на чолі із Сагайдачним спалили в гавані турецькі кораблі, знищили військову залозу і визволили декілька тисяч невольників. Відтак козаки взяли штурмом турецькі фортеці

Синоп і Трапезунд. Найбільшої могутності козацький флот досяг у середині 1620-х років, коли налічував 350 човнів-чайок і щонайменше 17 тис. козаків.

Опишіть морські походи козаків. Чому ці походи, особливо з початку XVII ст., називають героїчними?

□ **ОБГОВОРІМО** Перші козацькі повстання (або війни, як їх ще називають) кінця XVI ст. стали своєрідним Рубіконом у козацько-польських відносинах. Уроки повстань осмислювали і в козацьких куренях, і в палацах вельмож. Наприклад, на сеймі 1616 р. згадувалося, що раніше козаки «слухалися своїх панів і старост», а потім, за Косинського і Наливайка, «рушили не тільки на видатні фамілії, а й на всю Річ Посполиту». Чи згодні ви з таким визначенням?

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Укладіть маршрут і план мандрівки від рідного міста (села) до Аккерманської фортеці, що в сучасному місті Білгороді-Дністровському на Одещині. Маршрут укладіть так, аби дорогою відвідати ще кілька козацьких пам'яток або місць, пов'язаних з історією козацтва (фортець, полів битв, пам'ятників козацьким ватажкам та ін.). Підготуйте опис своєї мандрівки. Поміркуйте, як змінилося довілля, яким мандруватимете, від козацьких до наших часів.

□ Аккерманська фортеця (нині Білгород-Дністровський)

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли відбулися перші козацькі повстання під керівництвом К. Косинського і С. Наливайка? На який час припали найбільші морські походи козаків?
2. Розгляньте карту на с. 75. Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/yhcWZ63>, завантажте контурну карту. Позначте на ній турецькі й татарські міста-фортеці на узбережжі Чорного та Азовського морів, напрямки морських походів козаків початку XVII ст.
3. Опишіть перебіг козацьких повстань кінця XVI ст. Спираючись на підручник і додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про військову майстерність козаків.
4. Визначте причини перших козацьких повстань. Як вони характеризували стан тогочасного українського суспільства?
5. Як ви розумієте спостереження щодо козацтва з початку XVII ст., мовляв, козаки «у великій державі свою удільну державу творять»?

З метою успішного проведення практичного заняття радимо підготуватися до нього своєчасно.

§ 12. ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ І ХОТИНСЬКА ВІЙНА

Практичне заняття 2

Готуємося до заняття

Це практичне заняття присвячене військовим умінням козаків першої чверті XVII ст. Ця їхня майстерність віддзеркалювала специфіку теренів, на яких розвинулося й діяло козацтво, і водночас особливості політичного, економічного, культурного й релігійного життя на українських землях загалом. Готуючись до заняття, радимо доповнити знання, скориставшись доступною літературою та інтернетом. Орієнтуйтеся на такі пошукові гасла, як «Військо Запорозьке», «гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Хотинська війна», «Київське Богоявленське братство», «відновлення вищої православної ієрархії – Йов Борецький».

Заняття поєднує роботу в малих групах з роботою в гурті. Кожна група одержує для опрацювання інформацію та завдання. Заняття буде результативнішим, якщо до нього підготуватися заздалегідь (прочитати параграф, поміркувати, як

можна залучити додатковий матеріал, попередньо підготувати тези, якими можна буде скористатися під час заняття). Треба пам'ятати, що групова робота зорієнтована на розподіл обов'язків і дотримання регламенту. Наприкінці заняття представте й обговоріть результати роботи в загальному колі. Отож, вирушаємо в історичну мандрівку, під час якої зануримося в історію Війська Запорозького, у час, коли його гетьманом був Петро Конашевич-Сагайдачний.

Військо Запорозьке (завдання для групи 1)

Пригадайте основні етапи формування козацтва в XVI ст., зокрема утворення Запорозької Січі, реєстрового козацтва, перші козацькі повстання. Прочитайте історичну довідку і виконайте завдання.

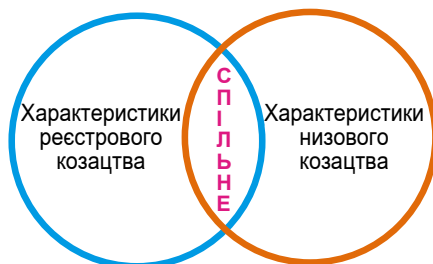
ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

На зламі XVI–XVII ст. поняття «Військо Запорозьке» мало два значення: військово-політична організація козаків із центром у Запорозькій Січі та реєстрове військо в Речі Посполитій. Запорожжя, або Низ, стало в XVI ст. центром розселення козацтва. Звідси й назва козаків – запорозькі, або низові. Козацьке військо розвинулося в особливих умовах південного порубіжжя, було універсальним. Його ударну силу становила піхота. Допоміжну роль відігравала артилерія і кіннота, яку застосовували для розвідки, флангових атак, переслідування, заманювання у пастку. Частиною запорозького війська була флотилія з човнів-чайок, які використовували для морських походів. Аби захиститися від атак кінноти і списників, у поході козаки споруджували табір – укріплення з возів, з'єднаних мотузками, ланцюгами. Основною зброєю козака була рушниця. У бою застосовували також шаблі, списи, кинджали, булави, обухи (бойові молотки), луки. Дисципліна в козацькому війську трималася на авторитеті товариства і гетьмана.

Повсякдення реєстрового козацтва (згодом названого городовим), яке перебувало на державній службі, відрізнялося від життя нереєстрового запорозького козацтва, однак мало й багато спільного. Після повстання С. Наливайка сейм ліквідував реєстрове козацтво. Однак не минуло й трьох років, як у 1599 р. складання реєстру відновилося. Річ Посполита вкрай потребувала збройної сили на південних кордонах. У 1617 р. сейм затвердив чисельність реєстрового війська у тисячу осіб, а за Роставицькою угодою 1619 р. реєстр встановлено в три тисячі. Завданням реєстровців було нести прикордонну службу, а також стримувати інших козаків від самовільних походів на татарські, турецькі й молдовські терени. І хоча реєстрові козаки були звільнені від юрисдикції місцевої влади, не платили податків, мали право на землеволодіння й самоуправління з назначеною старшиною, одержували платню грішми й одягом (сукном), – усе це не захищало їх від утисків з боку магнатів і шляхти. Очолював козаків «старший», якого часто призначали з числа тих-таки шляхтичів (за традицією його називали гетьманом).

Намалюйте в робочому зошиті перетнуті кола. Упишіть у них основні характеристики реєстрового і нереєстрового козацтва, а на перетині кіл – їхні спільні риси.

Петро Конашевич-Сагайдачний (завдання для групи 2).

Пригадайте козацьких ватажків XVI ст. Як ви гадаєте, якими якостями повинен був володіти козак, аби стати отаманом чи гетьманом? Що було спільного й відмінного у реєстрових козаків і козацького загалу? Прочитайте біографічну довідку й виконайте завдання.

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

■ *Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Автор невідомий. XVIII ст.*

Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1582–1622) – гетьман (старший) Війська Запорозького. Народився у Самборі в родині дрібного православного шляхтича. Після навчання в Острозькій школі подався на Запорожжя. Уже на початку XVII ст. брав участь у козацьких походах. Перша достовірна згадка про Сагайдачного як козацького полковника зафіксована в джерелах 1615 р. У 1616–1622 рр. чотири рази був обраний гетьманом Війська Запорозького. Його зусиллями створено дисципліновану козацьку армію, озброєну вогнепальною зброєю і артилерією. Найважливішими історичними подіями, на чолі яких виступав Сагайдачний, вважають: похід 4-тисячного козацького війська на Кафу і звільнення християнських бранців (1616 р.), участь козаків (близько 20 тис.) у поході польського війська на чолі з королевичем Владиславом на Москву (1618 р., у результаті Річ Посполита отримала Смоленщину і Чернігово-Сіверську землю), участь із 40-тисячним військом у Хотинській битві (1621 р.). Був прихильником політичного компромісу з польською владою, однак при тому рішуче відстоював

козацькі інтереси. Домагався збільшення козацького реєстру, зокрема скоригував на користь козаків умови Вільшанської (1617 р.) і Роставицької (1619 р.) угод. Запорожці вимагали від польської влади також свободи віросповідання для православних і припинення насадження церковної унії. У 1620 р. підтримав Київське братство (вступив до братства із усім Запорозьким Кошем) і домігся висвячення на православного митрополита Йова Борецького, що означало відновлення вищої православної ієрархії. У козацькому середовищі, зокрема старшинському, мав і супротивників. Зважаючи на неоднорідність козацтва, діяв у інтересах так званих старовинних козаків (близько 10 тис. осіб з числа запорозьких ветеранів, спадкових козаків, старшин). В обмін на визнання станових прав «старовинних» козаків у переговорах з владою погоджувався очистити Військо Запорозьке від «нових» козаків – покозачених селян і міщан. Під час Хотинської війни отримав тяжке поранення, помер у Києві. Перед смертю заповів значні статки на добротинні цілі, підтримку освіти, православної церкви, Київського і Львівського братств. Похований у Київському Братському Богоявленському монастирі (могила не збереглася).

Перетворіть біографічну довідку на таблицю «Історичні заслуги гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного», беручи до уваги впорядкування ним козацького війська, дипломатичний хист, участь у європейській політиці, підтримку освіти і церкви.

Хотинська війна (завдання для групи 3)

Пригадайте, якою була роль українського козацтва у протидії турецько-татарським нападам у XVI ст. Як литовська і польська влада намагалася використати козацтво для захисту південних кордонів? Проаналізуйте робочі матеріали (ключові вислови, карту, свідчення очевидця) і виконайте завдання.

Ключові вислови: об'єднані польсько-литовсько-українські сили • король Сигізмунд III • 35-тисячна польсько-литовська армія • інтенсивний рушничний вогонь запорозьких піхотинців • турецький султан Осман II • елітні підрозділи Війська Запорозького несподівано увірвалися до ворожого табору • 150-тисячне турецьке військо • споруди «бліндажного» типу, що витримували гарматний обстріл • система оборонного рушничного вогню • яничари • більш ніж 40-тисячна козацька армія • воєнна інженерія • масовий залповий вогонь з мушкетів з близької відстані • традиційна козацька тактика нічних атак • гетьман (старший) Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний • польсько-турецька війна 1620–1621 рр. • вирішальний бій • мирний договір • воєнно-політична поразка Османської імперії • битва під Цецорою 1620 р. • полководницький талант.

Свідчення очевидця

«Але невдовзі настала ніч, і [поляки] не змогли дати козакам підкріплення. Незважаючи на це козаки відбили у турків сім гармат, але не змогли забрати, оскільки вони прикуті до дубів і одна до одної кайданами. Тоді козаки відправилися у свій табір і озброїлися сокирами, після чого повернулися до гармат; порубавши на дрібні шматочки колеса гармат, відтягнули дві з них у свій табір, через що турецький султан зі своїми пашами перебував у великій скорботі. <...> Турецький імператор розгнівався й звільнив від посади агу [командира] яничарів, наказав страстити одного пашу <...>» (Із записів Ованеса Каменаці, вірменина з Кам'яця-Подільського).

- Атаки турків на польський і козацький табори
- Контратаки казаків
- Спроби козацької кінноти перерізати комунікації та оточити польське військо
- Відступ Османа II від польського кордону

Спираючись на вміщені матеріали, а також додаткові відомості й попередні знання, укладіть історичну довідку про Хотинську битву 1621 р. (200–300 слів).

Військо Запорозьке на захисті надбань культури (завдання для групи 4)

Пригадайте основні факти з історії культурно-освітнього та релігійного життя на українських землях у другій половині XVI ст. Які верстви були в той час рушіями культурного розвитку України? Прочитайте наведені фрагменти із праць істориків і виконайте завдання.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

- «<...> найвидатнішою заслугою Сагайдачного було те, що він дивився на козаків не лише під кутом зору їхніх особливих станових інтересів, а й як на потенційних рушіїв українського суспільства в цілому. Саме він об'єднав військову силу козацтва з політично слабкою церковною та культурною верхівкою України. Це об'єднання відбулося в досить ефективний спосіб: у 1620 р. Сагайдачний разом зі всім Запорозьким Кошем вступив до Київського братства [Київське Богоявленське братство діяло з 1615 р.]. Цей крок мав продемонструвати, що відтак запорожці стають на підтримку релігійних і культурних потреб України» (Субтельний О. *Україна: історія* / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького. Київ, 1991. С. 108).
- «Головну послугу православній партії [у 1620-х роках] козацтво надало там, де решта традиційних прибічників «східної» церкви – князі, шляхта та міщанство – були безсилі. Козаччина забезпечила гнану церкву своєю збройною підтримкою, яка в роз'їденій князівським і шляхетським свавіллям Речі Посполитій значила не менше, ніж сеймові постанови та королівські універсали. За допомогою козацтва православні <...> могли відповісти силою на силу й насильством на насильство, яке застосовував проти них уряд з ініціативи їхніх уніятських опонентів. Силова підтримка козащини вберігала православне духовництво в Придніпров'ї від неминучих репресій з боку уряду, але також скеровувала і без того жорстке протистояння православних та уніятів у бік дедалі більшої ескалації конфлікту» (Плохій С. *Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні* / пер. з англ. С. Грачової. Київ, 2005. С. 148–149).

Проаналізуйте взаємодію між козацтвом та українськими культурно-освітніми та релігійними організаціями під час Хотинської війни. Підготуйте записку, у якій пояснить підтримку П. Конашевичем-Сагайдачним Київського братства і його сприяння відновленню православної ієрархії.

□ ПРАЦЮЙМО В ГУРТІ Представте результати роботи в групах і виконайте завдання.

Чи справедливим є свідчення однієї з хронік XVII ст., яка вказувала на величезну роль українських козаків у Хотинській війні: «якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3–4 днів»? Висловіть обґрунтовані судження.

Визначте роль гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в перетворенні козацтва на суспільну силу. Поміркуйте, чому постать Сагайдачного міцно збереглася в історичній пам'яті українців. За кодом або посиланням <https://cutt.ly/whoUd53> прослухайте народну пісню «Ой на горі та женці жнуть». На яких рисах гетьмана вона наголошує?

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/MhoUhWq>, ви зможете виконати завдання для допитливих.

§ 13. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х років XVII ст.

1. Повстання під керівництвом Марка Жмайла. Куруківська угода.

Незважаючи на дієву допомогу полякам у боротьбі проти турків, зокрема у битві під Хотиним, конфлікт між козацтвом і шляхтою східних воєводств Речі Посполитої тривав. Велика кількість козаків із числа селян і містян мала, як того вимагав уряд, повернутися під владу панів і міських корпорацій. Не бажаючи для себе старого життя, багато з них вирушали на Запорозьку Січ. Там, зокрема, давали вихід своєму невдоволенню участю в морських походах на турецькі фортеці. Дії козаків усупереч польсько-турецьким угодам, як і те, що козаки вважали себе чимось на зразок держави в державі, зміцнювало в уряді Речі Посполитої антикозацькі настрої. Тому новий козацький виступ був лише питанням часу.

Утілити на практиці політику «твердої руки» щодо козацтва було доручено коронному гетьману Станіславу Конєцпольському, який мав величезні маєтки в Україні. Улітку 1625 р. 8-тисячне коронне військо вирушило на приборкання козацтва, а йому назустріч із Запорозької Січі вийшло 6-тисячне козацьке військо на чолі з Марком Жмайлом, якого обрали гетьманом. Дорогою до козаків приєднувалися селяни й містяни. Після кількох запеклих боїв на Черкащині у вересні 1625 р. відбулася вирішальна битва біля Курукового озера (поблизу нинішнього м. Кременчука). Серйозні втрати з обох боків змусили сторони до переговорів, результатом яких стала *Куруківська угода*. Сам Жмайло з частиною козаків не визнав умов угоди і подався на Запорозжя. Подальша його доля невідома.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Як припускають історики, рід Марка Жмайла походив із с. Кульчиці біля Самбора на Львівщині. Тому інколи його називають Жмайлом-Кульчицьким. Звідти також походив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний і Юрій-Франц Кульчицький – український шляхтич, перекладач у польському війську, згодом віденський підприємець, автор рецепту віденської кави.

Схилившись до компромісу з поляками, козацька старшина передала гетьманську владу прихильникові угоди із шляхтою Михайлові Дорошенку, який і підписав Куруківську угоду. Відповідно до її положень усіх учасників повстання було амністовано, реєстр збільшувався до 6 тис. Інші повстанці (а це ще близько 40 тис. осіб), які залишилися поза реєстром, повинні були повернутися під владу панів. Реєстровцям підвищено щорічну платню, особливо старшині, і виділено королівські землі. Крім того, тисяча реєстровців повинна була постійно знаходитися на Січі, щоб не допускати сюди селян-утікачів. Своєю чергою, козаки зобов'язалися не втручатися в релігійні справи, припинити морські походи і не вступати у зносини з іноземними державами.

Визначте причини і схарактеризуйте перебіг козацького повстання під керівництвом Марка Жмайла. Якими були умови Куруківської угоди 1625 р.?

■ Українські землі в першій половині XVII ст.

2. Повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила). Переяславська угода. Гетьман Михайло Дорошенко скористався Куруківською угодою для організаційного зміцнення козацтва. Він запровадив полково-сотенний устрій: було створено шість полків (з осередками в Чигирині, Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Переяславі й Черкасах), які поділялися на сотні. Цивільна і військова влада на місцях належала старшинам, а загальне управління здійснював гетьман із канцелярією. Гетьмана (старшого) згідно з Куруківською угодою обирали козаки, але затверджував король. Реєстрове козацтво розбудовувалося окремо від Запорозької Січі, яка хоч формально підпорядкову-

валася гетьману, але фактично зберігала автономію. У цей період на Січі організаційно оформлюється нереєстрове козацьке Військо Запорозьке Низове.

Низове козацтво – осередок українського козацтва за Дніпровими порогами, центром якого була Запорозька Січ. З-поміж козаків почало виокремлюватися на початку XVII ст. у зв'язку із зростанням чисельності козацтва та його виразним поділом на реєстрове і нереєстрове. Нереєстровців дедалі частіше називали «запорожцями», «низовцями», «низовим козацтвом», тоді як реєстровці перетворювалися на городових козаків. Утім через Запорожжя проходили чи не всі козаки, а на зиму там залишалася невелика сторожа. Інші поверталися на волость, де мали сім'ї й оселі.

Однак укладений у 1625 р. польсько-козацький мир не міг тривати довго. Він поглибив протиріччя між привілейованими реєстровими і низовими козаками, залишив під владою панів селян – основу повсталих. Тому-то після загибелі Дорошенка в 1628 р. (під час переходу козацького війська від Перекопу до Бахчисарая, столиці Кримського ханства, коли прямував на допомогу ханові в його боротьбі за владу на півострові) на Січі стався новий соціальний вибух проти спроб підпорядкувати низове козацтво. Запорожці обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), вихідця з козацької родини з Чигирини. На чолі 10-тисячного війська він у 1630 р. рушив на Правобережжя.

Похід козацького війська відбувався під гаслами здобуття козацьких вольностей, захисту православ'я. Біля Корсуня до запорожців приєдналися містяни і більшість реєстровців, які охороняли місто. Проти повстанців на чолі коронного війська і частини реєстровців виступив Конецпольський. Аби згуртувати сили, Трясило перейшов на Лівобережжя. Результат повстання вирішили запеклі тритижневі бої під Переяславом у травні 1630 р. І хоча козаки мали кількісну перевагу (30 тис. проти 12) і здобули кілька перемог, зокрема зуміли знищити так звану золоту роту – особисту охорону коронного гетьмана з півтори сотні родовитих шляхтичів, повстання не мало продовження.

Події козацько-селянського повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила) описав Тарас Шевченко в поемі «Тарасова ніч» (1838 р.), а Володимир Сосюра – у романі у віршах «Тарас Трясило» (1925 р.). У Шевченка це був перший твір, у якому він звернувся до поетичного осмислення історичного минулого України. Поет представив народне розуміння минулого як героїчної доби козацької вольниці, протиставив його кріпосницьким порядкам першої половини XIX ст. Сосюра своє бачення образу Трясила також намагався підпорядкувати подіям, сучасником яких був. Отож, поети зверталися до теми козацького повстання передусім для осмислення власної епохи.

На пропозицію Конецпольського козацька старшина погодилася припинити війну. Згідно з Переяславським договором 1630 р. козацький реєстр збільшувався до 8 тис., козаки отримали право самим обирати собі гетьмана. В іншому цей договір підтверджував умови Куруківської угоди. Тарас Федорович не визнав до-

■ Портрет Тараса Федоровича (Трясила). Автор невідомий

мовленостей старшини з поляками. Із загоном повстанців він відійшов на Запорозжя, а звідти – до р. Дон. Документальні свідчення про подальшу долю Трясила не збереглися.

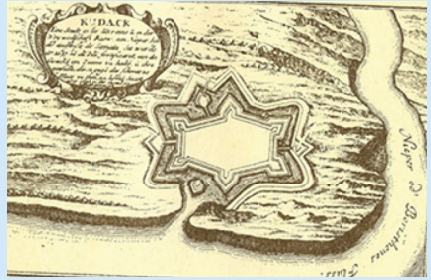
Визначте причини і схарактеризуйте перебіг козацького повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила). Якими були умови Переяславської угоди 1630 р.?

3. Повстання 1637–1638 рр. «Ординація Війська Запорозького». Військові досягнення козаків, а також їхній зв'язок з культурно-релігійними осередками, давали змогу нарощувати політичну силу і висувати вимоги до Речі Посполитої. По суті, козаки домагалися шляхетського статусу якщо не для всієї армії, то принаймні для старшини. Як ніколи гостро це питання постало в 1630-х роках. Однак спроба козаків взяти участь у виборах короля в 1632 р. (це право належало лише шляхті) зустріла категоричну відмову. Утім був і важливий здобуток – *«Пункти для заспокоєння коронних і Великого князівства Литовського обивателів руського народу, які сповідують грецьку релігію»*. Цей законодавчий акт, який офіційно визнавав і відновлював у правах православної церкву, ухвалив той-таки елекційний (що вибирав короля) сейм 1632 р. і підтвердив новий король Владислав IV на коронаційному сеймі 1633 р. Згідно з «Пунктами», за православними визнавалася Києво-Печерська лавра, свобода богослужіння, право займати міські уряди, споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи і друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

Однак ситуація не заспокоїлася. Коловорот зі спроб примирення і збройних конфліктів уже не міг зупинитися. Сила козацтва зростала, але й Річ Посполита була на вершині своєї могутності. За умовами польсько-московського Деулінського перемир'я (1618 р.) і Поляновського миру (1634 р.) до Речі Посполитої відійшла Смоленщина і Чернігово-Сіверщина. У 1635 р. на цій території було створено Чернігівське воеводство. Військово-політичну атмосферу ж Подніпров'я дедалі більше визначало нереєстрове запорозьке козацтво, центром якого була в той час Базавлуцька Січ. Рік 1635 пройшов під знаком козацького виступу під керівництвом Івана Сулими, зокрема здобуття штурмом Кодацької фортеці і знищення гарнізону коронного війська. У 1637 р. всю територію Подніпров'я і Лівобережжя охопило повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка). Повстанці оволоділи Черкасами, однак у битві поблизу с. Кумейки зазнали поразки від коронного війська. У 1638 р. повстанців очолив Дмитро Гуня, який знайшов підтримку в реєстровців на чолі з Яковом Острянином. На той раз осередком повстання стала Полтавщина. Найчастіше в лавах повстанців лунали гасла про боротьбу з польсько-шляхетським гнітом.

■ УКРАЇНА І СВІТ Кодацька фортеця, яку в 1635 р. захопили запорожці під проводом гетьмана Івана Сулими, знаходилася на правому високому березі Дніпра, якраз навпроти Кодацького порогу (нині с. Старі Кодаки південніше м. Дніпра). Її збудували відповідно до постанови сейму з метою перекрити вихід до Чорного моря і перешкодити втечам селян на Запорозжя. Спорудженням фортеці керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан. Це була земляна фортеця старофранцузького типу – чотирикутник з виступаючими по кутах бастіонами. Споруду оточували високі вали і глибокий рів, через який біля воріт було перекинуто підйомний міст. У фортеці розташувався гарнізон із 200 німець-

ких найманців. Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. Наприкінці 1630-х років її реконструкцією займався німецький інженер Фрідріх Геткант. За новим проектом фортеця збільшилася втричі, поблизу також спорудили костел, православний храм і вартову вежу. Існує переказ, що коли відбудову фортеці завершили, коронний гетьман Станіслав Конецпольський особисто оглянув її укріплення. Після цього він з іронією спитав маловідомого тоді чигиринського сотника реєстрового козацтва, який його супроводжував: «Ну, як вам Кодак?». Дотепний, добре освічений сотник (а був це майбутній гетьман Богдан Хмельницький) миттєво відповів бездоганною латиною: «Manu facta manu distuo» («Руками створене руками руйнується»).

План Кодацької фортеці Гійома Левассера де Боплана. 1635 р.

Повстанці громили шляхетські маєтки й запроваджували козацькі порядки. Відносини між реєстровим і нереєстровим козацтвом під час повстань склалися по-різному: від гострого збройного протистояння до підтримки. Доля козацьких ватажків здебільшого була трагічною: Івана Сулиму і Павла Бута (Павлюка) страчено у Варшаві; сліди Дмитра Гуні, якому вдалося вийти з оточення й відступити на Запорожжя, а згодом до Дону, далі загубилися; Яків Острянин, після невдалої битви під Лубнами, залишив повстанський табір, із групою козаків переправився через р. Сулу і відійшов на територію Слобідської України (з дозволу царського уряду козаки оселилися на Чугувському городищі, нині м. Чугув), а за кілька років загинув у міжусобній сутичці.

Найбільші битви повстанців з коронним військом, яке очолив Станіслав Потоцький, відбулися 1638 р. під Говтвою і Жовнином. Поразка повстанців дала змогу польській владі фактично продиктувати козакам умови миру. Їх викладено в «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., написаній прихильниками політики «твердої руки»: реєстр знову зменшено до 6 тис., козаків позбавлено самоврядування (поставлено під владу польського комісара), суворо обмежено територію їхнього розселення, а самовільний рух на Запорожжя заборонено під загрозою смертної кари. Однак історики зауважили, що, забороняючи, влада фактично визнавала козаків окремим соціальним станом, який прагне контролювати певну територію. Так поступово, навіть через заборони, визрівали ознаки майбутньої козацької держави.

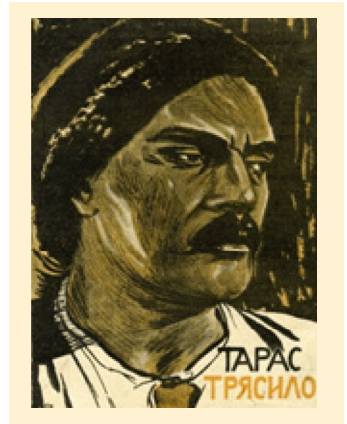
Визначте причини і схарактеризуйте перебіг козацьких повстань під керівництвом Івана Сулими, Павла Бута (Павлюка), Дмитра Гуні, Якова Острянина. Які нові риси характеризували ці повстання, порівняно з попередніми? Яким був їхній результат?

ОБГОВОРІМО Історик Орест Субтельний, аналізуючи причини поразки козацьких повстань, писав: «<...> незважаючи на провідну роль козацтва у повстаннях, багато їх учасників були селянами <...> Вибухаючи, як правило, стихійно, ці повстання не були ретельно сплановані та не мали далекосяж-

них цілей. Крім бажання негайно помститися за кривди, ні козаки, ні селяни не мали уявлення про те, чого вони прагнуть. Попри свою величезну відвагу повстанці нерідко виявляли обмеженість і робили помилки у воєнних діях, оскільки селяни не бажали воювати поза межами своєї місцевості або під час сівби чи жнив» (Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького. Київ, 1991. С. 110). Проаналізуйте відносини між селянством і козацтвом. Чому підтримка селянами козацького війська зростала? Визначте переваги і труднощі, які виникали в козацькому війську у зв'язку із влиттям у його лави селянства.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО У 1920-х роках чималу популярність в Україні здобув німий фільм «Тарас Трясило», знятий на Одеській кінофабриці. Головні ролі в ньому зіграли славетні українські актори театру Леся Курбаса «Березиль» Амвросій Бучма та Наталія Ужвій. Згодом оригінал фільму загубився. Його вважали втраченим, аж поки в 1998 р. не знайшли в одному із французьких кіноархівів. Довідайтеся більше про цей або інші фільми про козацтво. За бажанням, спираючись на знання козацької історії XVI – першої половини XVII ст., запропонуйте свій сюжет для фільму. Опишіть його задум, зазначаючи ідею, дійових осіб та сюжетну лінію.

□ Постер до фільму «Тарас Трясило». Режисер П. Чардинін. 1926 р.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Укладіть хронологічну таблицю «Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII століття». При цьому врахуйте ключові битви, угоди та інші події, пов'язані з козацькими виступами.
2. За картою опишіть перебіг козацько-селянських повстань 20–30-х років XVII ст. Окресліть регіони, охоплені повстаннями. Чому на цих теренах повстанці отримували підтримку місцевого населення?
3. Якими були результати козацько-селянських повстань? Визначте основні положення Куруківської та Переяславської угод, «Ординації Війська Запорозького».
4. Поясніть, як козацько-селянські повстання сприяли чи перешкоджали перетворенню козацтва на окремий соціальний стан.
5. Якими були основні вимоги козацьких повстанців? Які цінності вони відстоювали? Якими були відносини між реєстровими і нереєстровими козаками?

За кодом або посиланням <https://cutt.ly/kkP8Syf> розміщено завдання для узагальнення розділу.

Розділ 3

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

Рік 1648 виявився поворотним в історії України. Національно-визвольна війна, яка розпочалася взимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, стала центральною подією української історії раннього нового часу. Вона ознаменувалася появою на політичній карті Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). Війну зумовили політичні, соціальні, економічні та духовно-культурні обставини, її центральною постаттю став гетьман Богдан Хмельницький. Він не тільки зумів об'єднати навколо ідеї козацької держави всі стани українського суспільства, а й безпосередньо її творив – налагодив функціонування державного апарату, зокрема дипломатичну службу, сформував одну з найсильніших армій тодішньої Європи. Містечко Чигирин, яке Хмельницький перетворив на столицю, стало центром міжнародного життя (сюди приїжджали посольства з десятка країн), а козацтво уособлювало в той час український народ (націю).

Працюємо над проєктами

1. Підготуйте повідомлення про економіку козацької України. Зверніть увагу, що перед Б. Хмельницьким був складний виклик: зберегти стару модель господарювання на селі (включно з фільварками) або замінити її на вільну економіку, побудовану на малому селянському і козацькому землеволодінні. Як відповідав на цей виклик козацький уряд і як би діяли ви?
2. З'ясуйте організацію діловодства в Українській козацькій державі. Зверніть увагу на постать генерального писаря Івана Виговського, який у 1649–1657 рр. керував канцелярією гетьмана, приймав іноземних послів, брав участь у виробленні умов договорів, вів дипломатичне листування. З позиції сучасника Б. Хмельницького підготуйте есе «У гетьманській канцелярії».

3. Зберіть відомості про пам'ятки Національно-визвольної війни середини XVII ст. у вашому рідному краї. Як події та учасники цієї війни відображені в топоніміці, антропоніміці (іменах і прізвищах), легендах і переказах? Підготуйте презентацію.

*Зустріч Хмельницького
з Тугай-беєм.
Художник Ю. Коссак. 1885 р.*

§ 14. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ВІЙНИ

1. Політична ситуація. Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. спричинила низка політичних, соціальних, економічних і духовно-культурних суперечностей, які нагромадилися на українських землях у складі Речі Посполитої. Польська влада всіляко обмежувала українців у призначенні на урядові посади та в органи самоврядування міст. З одного боку, стара українська знать під тиском обставин колонізувалася, утратила зв'язок з нижчими верствами народу, перестала виконувати провідну для них роль. А з другого – влада ніяк не хотіла визнати козацтво окремим соціальним станом, наділити його співмірними зі шляхетськими правами і привілеями («вольностями»), які б давали змогу виступати від імені всього українства. Не визнаючи козацтва, польська влада фактично не визнавала й український («руський») народ загалом, заперечувала його політичні права, зокрема рівноправність із польським і литовським.

Герб Війська Запорозького з «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.

У 1620–1630-х роках на українських землях відбулися суттєві суспільні зміни. Їхнім результатом стало перетворення козацтва на провідну суспільну групу, яка почала визначати політику в краї. Козацтво було великою військовою силою і було готове заявити про себе як нову політичну еліту. Тому-то наступ польської влади, а також магнатів і шляхти на права і вольності козацтва (реєстрового і нереєстрового) сприймався як тиск на весь український народ. Основним документом, який після низки повстань тяжів над козацтвом, була «Ординація Війська Запорозького» 1638 р. У такий спосіб уряд Речі Посполитої обрав курс на обмеження прав, а в перспективі – на ліквідацію козацтва. Козацтво потерпало від сваволі місцевої влади (на прикордонні закони, що їх ухвалювали у Варшаві, діяли вибірково або й не діяли зовсім) і шляхетських наїздів.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

Гербом Війська Запорозького був козак з мушкетом. Уперше він зустрічається на печатці 1592 р. Герб виник з ініціативи козацтва для обґрунтування свого статусу та політичної ваги. Згодом він став невід'ємним атрибутом української козацької державності. Сьогодні розглядається як один із елементів у проєктах великого герба України.

Роки 1638–1648 через відсутність збройних козацьких виступів стали для Речі Посполитої «десятиліттям золотого спокою». Утім цей спокій тримався на примусі, а тому в світлі подальших подій ці роки можна назвати затишшям перед бурєю. Козацтво як і раніше було незадоволене своїм становищем, однак зараз воно як ніколи раніше розуміло свої військові та політичні можливості. Це розуміння спиралося на досвід як попередніх повстань, так і угод з королівською владою. Так чи інакше, а перед Національно-

визвольною війною кожний четвертий мешканець центральної України належав до козацтва.

Визначте причини зростання політичної напруги на Подніпров'ї в першій половині XVII ст. Схарактеризуйте козацтво як політичну силу.

2. Соціальні та економічні процеси. Основною передумовою включення українського селянства і містян у Національно-визвольну війну було не так господарське виснаження і зuboжіння, як відсутність перспективи для власного підприємницького і загалом життєвого розвитку. На відміну від західноєвропейських країн, де в XVI – першій половині XVII ст. встановлювалися капіталістичні відносини, що ґрунтувалися на свободі занять і вільнонайманій праці, у Східній Європі в той час утвердилася і залишалася незмінною панщинно-фільваркова модель економічних відносин. Зростання на теренах України обсягів товарного збіжжя, з одного боку, свідчило про загальний розвиток у регіоні аграрного виробництва й торгівлі, а з другого – вказувало на посилення експлуатації селянства, скорочення селянського землеволодіння.

На практиці інтенсивний розвиток фільваркового господарства означав зростання в Україні землеволодіння польських магнатів і шляхти, створення величезних латифундій. Такий економічний розвиток призвів до зростання – передусім у західних, центральних і північних регіонах України – панщини (з двох тижнів на рік до кількох днів на тиждень), різноманітних повинностей і податків, обезземелення селян і втрати ними особистої свободи (закріпачення). Крайніх меж досягли зловживання орендарів. У 1630–1640-х роках почастишали спроби поширити кріпацтво й фільваркове господарство на південні і східні регіони, де більшістю населення були ще відносно вільні селяни і козаки. Однак і в них закінчувалися так звані заповідні роки, коли можна було не платити податки і не відробляти панщини. Соціально-економічний тиск дедалі частіше ототожнювався з польсько-шляхетським пануванням.

У першій половині XVII ст. проявилася величезна поляризація суспільства. Усевладдя і безкарність одних почали різюче контрастувати з безправ'ям інших. Магнатська і шляхетська сваволя зачепила всіх. Незадоволення охопило не тільки селянство, а й містян і дрібну шляхту, особливо на прикордонних теренах. Містяни потерпали від свавілля аристократів, а дрібна шляхта, яка ще раніше втратила політичний вплив, тепер могла втратити під тиском магнатів і свої маєтки. Процеси поляризації посилювала колонізація більшості української еліти, що робило ситуацію ще напруженішою. З другого боку, внаслідок колонізаційних рухів у Дикому полі з'явилися вільні від кріпацтва поселення – *слободи*. Там сформувалося нове покоління, яке не зазнало панщини, з розвинутим почуттям особистої свободи. Склалася ситуація, коли і селяни, і містяни, і дрібні шляхтичі були готові стати під козацькі прапори.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

У сучасній Україні чимало сіл мають у назвах такі слова, як *Слобода*, *Слобідка*, *Воля*, ба більше, є цілий регіон *Слобожанщина* (*Слобідщина*). Історія цих поселень сягає XVI–XVII ст., коли селяни, втікаючи від панщини і кріпацтва, переселялися на вільні терени.

Схарактеризуйте соціальні та економічні процеси в Україні у першій половині XVII ст. Якими були причини невдоволення селян, містян і дрібної шляхти?

3. Культурно-релігійне становище та національна свідомість. Польське правління суттєво вплинуло на духовно-культурне життя України. Для місцевої знаті воно означало заміну православних і церковнослов'янських традицій на нові римо-католицькі цінності. Вищі верстви українського суспільства більше не могли впевнено спиратися на православну традицію й освіту. Зниження престижу всього, що досі було звичним і рідним, тільки сприяло асиміляції верхівки, яка не тільки переймала польську культуру, а й бачила в ній можливість для збереження власного майнового й політичного статусу.

Асиміляція – прийняття певним народом або спільнотою культури (мови, цінностей, звичаїв) та самосвідомості (ідентичності) іншого народу або спільноти; може бути природною (добровільною) або штучною (насильницькою), повною або частковою.

Хоча в 1632–1633 рр. король Владислав IV і сейм затвердили «Пункти для заспокоєння руського народу», які відновили у правах православну церкву та її ієрархію, православні продовжували зазнавати обмежень і заборон у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею та призначенні на посади. Закривалися церкви й монастирі, були випадки примусового навернення на греко-католицизм. Тому не випадково в політиці польської влади вбачалася загроза самому існуванню українців як народу. Релігійне питання (утиски православних) у перших десятиліттях XVII ст. стало визначальним для формування української ідентичності. Полеміка навколо Берестейської унії активізувала українське суспільство, намітила шляхи протидії асиміляції.

■ УКРАЇНА І СВІТ На сьогодні деякі історики схильні оцінювати Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. як національну революцію. Так чи інакше, вона збіглася в часі з п'ятьма іншими революціями, що відбулися в той час на європейському континенті: це повстання проти монархічної влади у Каталонії і Португалії в 1640 р., Неаполі й Палермо в 1647 р., «фронда» у Франції в 1648–1653 рр., а також «безкровна революція» в Голландії у 1650 р. та конституційна криза в Швеції у 1650 р.

Опір польському засиллю чинила церква, братський рух і особливо козацтво, яке прийняло православну віру як елемент власної ідентичності. Культурне відродження, яке здобуло підтримку козацтва (зокрема, під час гетьманування Петра Сагайдачного), посилювало уявлення про окремішність українського народу. Козаки стали захисниками православ'я та ідентичності українського населення Речі Посполитої. У 1620–1630-х роках в українській суспільно-політичній думці чіткіше окреслилося усвідомлення українцями себе як окремої етнічної спільноти, її значущості.

Визначте суперечності культурного і духовно-релігійного життя України в першій половині XVII ст. Чому вони загострювалися?

□ **ОБГОВОРІМО** Історики звернули увагу на певний парадокс: з одного боку, Люблінська унія створила передумови для просування польської шляхти на українські землі, зумовила колонізацію й покатоличення української знаті, а з другого – призвела до зіткнення шляхти з українським населенням, передусім козацтвом. У гурті обґрунтуйте або спростуйте думку про те, що Люблінська унія сприяла формуванню української національної свідомості.

□ **ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО** Перетворіть текст параграфа на таблицю «Передумови і причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.». Скористайтеся наведеним зразком або розробіть власний шаблон.

Передумови і причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.		
Критерії	Передумови	Причини
Політичні обставини	Наявність козацтва як організованої збройної і культурної сили	Спроби влади обмежити права козацтва, ліквідувати його
Соціально-економічні відносини		
Духовно-культурні процеси		

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли сформувалися основні передумови і визріли причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? З якими подіями вони були пов'язані?
2. Визначте регіони України, де напруга політичних, соціальних, економічних і культурних відносин у першій половині XVII ст. була найвищою.
3. Спираючись на вже набуті знання, доповніть цей параграф фактами, які вказують на загострення відносин між козацтвом і польською владою.
4. Як ви гадаєте, Національно-визвольна війна була відповіддю українських козаків, селян, містян, дрібних шляхтичів на тиск влади чи проявом зростаючої сили українського суспільства загалом, яке прагнуло відстояти самобутність?
5. У переговорних документах козаків з урядом Речі Посполитої є фраза «Панове державці трактують нас, лицарських людей, гірше як невільників». Поясніть, як це пояснює передумови і причини Національно-визвольної війни.

§ 15. ПОДІЇ 1648–1649 рр. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

1. Початок війни. Богдан Хмельницький. Попри «золотий спокій» відносини між козаками і польською владою після 1638 р. залишалися напруженими. Політика тиску і репресій, до якої вдалася влада, не тільки не розв'язувала питання про місце козацтва у Речі Посполитій, а й породжувала ненависть до існуючої політичної системи. Козацька старшина, з-поміж якої вирізнявся Богдан Хмельницький, намагалася пом'якшити умови «Ординації» через домовленості з королем Владиславом IV. Деякий час серед козацтва був популярним

його образ як захисника прав і свобод «руського народу» та Війська Запорозького, якому справедливо правити заважають свавільні пани й урядники. Такі думки певною мірою мали підстави. У 1646 р. було домовлено, що взамін за участь козаків у великому морському поході проти Туреччини буде скасовано «Ординацію». Це передбачало відновлення «старих козацьких вольностей», збільшення козацького реєстру до 12 тис. і надання окремого статусу козацькому регіону.

Однак до втілення задуму не дійшло – проти королівських планів турецької війни виступила потужна опозиція. Замість пом'якшення режиму тиск на українське суспільство з боку урядників, полковників, шляхти та орендарів на пограничних теренах тільки посилювався. Тоді-то група старшин на чолі з чигиринським сотником Б. Хмельницьким розпочала підготовку козацького повстання, яке планувалося на осінь 1647 р. До цього було залучено, як стверджують історики, щонайменше сотню осіб, які схилили на свій бік реєстровців. Водночас становище самого Хмельницького ускладнювалося. Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, якого підтримував коронний хорунжий Олександр Конєцпольський, прагнув відібрати в Хмельницького Суботів та земельні угіддя, на які роком раніше той одержав королівський привілей. Дійшло навіть до нападу на хутір і побиття сина. А коли неприхильні до Хмельницького урядники ще довідалися про задум повстання, то єдиним порятунком для нього стало Запорозжя.

■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

В українській літературі є роман, який написано від імені самого Богдана Хмельницького. У творі гетьман оглядає свій життєвий шлях до і після смерті – «у славі». Автором історико-психологічного роману «Я, Богдан», уперше надрукованого в 1983 р., є Павло Загребельний.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Богдан (Зиновій-Богдан) Хмельницький (близько 1595–1657) – політик, полководець і дипломат, творець Української козацької держави та її перший керівник – гетьман. Народився в Суботіві на Черкащині в сім'ї шляхтича й козачки. Навчався у Львівському єзуїтському колегіумі. Володів українською, польською і латинською мовами, пізніше опанував турецьку й татарську. Як козак Чигиринського полку брав участь у битві під Цецорою 1620 р., під час якої на два роки потрапив до турецького полону. У 1637 р. обійняв посаду військового писаря, у 1638 р. – чигиринського сотника. У складі козацьких посольств до польського короля 1639 і 1646 рр. обстоював інтереси Війська Запорозького. У 1648–1657 рр. – керівник Національно-визвольної війни, у результаті якої створено українську козацьку державу – Військо Запорозьке.

■ *Портрет Богдана Хмельницького з гравюри Вільгельма Гондіуса. XVII ст.*

На Запорозжжі майбутній гетьман з кількома десятками однодумців (серед них був старший син Тиміш) з'явився на початку січня 1648 р. Звістка про втечу Б. Хмельницького блискавично розлетілася Україною. Коронний гетьман Ми-

колай Потоцький тоді обчислював сили Хмельницького в 3 тис. осіб, з якими, як писав, «боронь Боже, якби вийшов в Україну, ті три тисячі швидко на сто тисяч перетворились би й ми б мали клопіт». Хмельницький тим часом діяв швидко. Польську залого, яка намагалася перешкодити йому потрапити на Микитинську Січ, було знищено. Відтак на бік Хмельницького перейшли не тільки січовики, а й реєстровці Черкаського полку, які були в залозі. Потоцький же заповзвся придушити козацький виступ у зародку. На початку лютого 1648 р. він рушив з коронним військом з Бару в напрямку Корсуня. А канівському полковникові наказав негайно вийти на Запорозжя і разом із залогою Кодака покласти край заколоту.

Що змусило Б. Хмельницького вирушити на Запорозжя і підняти козаків на повстання? Чому козацтво підтримало Б. Хмельницького?

2. Події 1648 р.: від Жовтих Вод до Києва. Події розгорталися доволі стрімко. У середині лютого 1648 р. козацька рада обрала Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. На відміну від попередніх повстань, Хмельницький діяв на випередження: збирав військо (особливою турботою гетьмана було залучити на свій бік реєстровців), відправив довірених козаків у міста і села Київського та Брацлавського воєводств із так званими зазивними листами піднімати на повстання селян і містян, розпочав переговори про військову допомогу з донськими козаками і Кримським ханством. Водночас, аби виграти час, він звернувся до коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією залагодити конфлікт мирним шляхом. Однак ставив умови: поновити давні права й вольності, усунути з полків старшину польського походження, дозволити морський похід, вивести польське військо із Задніпров'я й козацьких територій Правобережжя та скасувати там управління Речі Посполитої.

Гетьман – у XVI–XVII ст. керівник Війська Запорозького, з 1648 р. також правитель держави (Гетьманщини). Термін запозичений із військової практики Речі Посполитої, де в кожній з двох її частин був гетьман великий коронний та його заступник – гетьман польний коронний.

Спочатку влада реагувала на козацький виступ скептично. У Варшаві, куди перші звістки про українські події надійшли в березні, король та його оточення вважали, що це повстання не відрізняється від попередніх, тобто є черговим обуренням козаків зловживаннями місцевих урядовців і панів. Натомість місцеві можновладці, які щодня стикалися з козацтвом, і коронний гетьман оцінювали ситуацію реальніше. Вони усвідомлювали масштаби небезпеки для Речі Посполитої від розвитку повстання, зокрема появи повстанців на «волості» та масового покараження містян і селян. Тому-то задум М. Потоцького полягав у тому, аби відразу знищити центр повстання з його опорними пунктами на Дніпрових порогах.

Кількісно військо Богдана Хмельницького поступалося коронному, однак завдяки продуманим діям гетьмана здобувало перевагу. На середину квітня, коли розпочалися активні бойові дії, у його розпорядженні було 5 тис. повстанців проти 16–18 тис. вояків під орудою М. Потоцького. Важливим досягненням Хмельницького на цьому етапі стало укладення військово-політичного союзу із

■ Події Національно-визвольної війни 1648–1655 рр.

кримським ханом Іслам-Гереем III. До участі в поході проти поляків хана спонукало бажання зміцнити власне політичне становище. Загальна чисельність татар, які прийшли на підтримку козакам, становила 4 тис. Хмельницький докладав також зусиль, аби залучити на свій бік 6 тис. реєстровців, які перебували в складі польського війська.

Перші ключові перемоги козаки здобули під **Жовтими Водами** і **Корсунем** у **квітні–травні 1648 р.** Польське військо тоді зазнало нищівної поразки. Відчуття катастрофи в польському таборі посилила смерть короля Владислава IV. Литовський канцлер Альбрехт Радзивілл писав: «Коли б не були затримані [українсько-кримські війська] Божою силою і заступництвом Богородиці, мали б оволодіти самим Краковом і Варшавою без якого-небудь спротиву. Бо запанував такий страх, що всі думали швидше про втечу, ніж про оборону». Після перших перемог до лав козацького війська масово вливалися козаки, селяни і містяни. У результаті чисельність війська зросла до 30 тис. Повстання переростало в національну революцію, яка поширилася на терени всієї України.

■ *Битва під Жовтими Водами.*
Художник Ю. Саницький. 1999 р.

Улітку протиборчі сили провадили локальні сутички і готувалися до вирішального бою за Правобережжя. Рух козацького війська на захід ускладнювали численні міста-фортеці із сильними залагами. Вирішальна битва, яка відкрила Хмельницькому шлях до західноукраїнських земель, відбулася у **вересні 1648 р.** Гетьман за допомогою розвідки вибрав для козацького табору місце, рельєф якого ускладнював дії польської кінноти. Це була місцевість на Поділлі – на правому березі р. Ікви біля **містечка Пилявці** (тепер с. Пилява Хмельницької обл.). Кожна сторона чотирикутного козацького табору була завдовжки не менше 1 км. По його периметру в шість рядів стояли вози, доступ до яких перекривали шанці й вали. Щоб ускладнити наступ противника, гетьман наказав перекопати найближчі пагорби й долини, частину сіножатей залити водою, а в чагарниках розмістити підрозділи піхотинців. Окремим табором розташувалося військо Максима Кривоноса, яке мало завдання виснажити супротивника і спонукати його до активних дій. У розпорядженні гетьмана було також 5–6 тис. буджацьких татар.

Пилявецька битва, у якій зіткнулися дві стотисячні армії, завершилася перемогою українського війська. Далі його шлях проліг до Львова. У жовтні 1648 р. навколо міста зав'язалися бої. Козацькі підрозділи зайняли пагорб біля церкви Св. Юра і штурмом захопили Високий Замок. Урешті-решт після переговорів Хмельницький відмовився від захоплення самого міста і погодився за викуп припинити облогу. З-під Львова козацьке військо вирушило до Замостя, а основні сили татар зі здобиччю повернули до Криму. У козацькому війську наростала втома, відчувалася гостра нестача коней, артилерії, боеприпасів. Великі проблеми зумовила й епідемія чуми, від якої помер М. Кривонос. У листопаді під Замостям Хмельницького застала звістка про обрання королем Яна Казимира і що той пропонує перемир'я. За кілька днів у козацькому таборі з'явився королівський посланець. Відтак спочатку старшинська, а згодом і «чорна» рада схвалили рішення про припинення воєнної кампанії, визнання влади нового польського короля та відступ «на Україну». У неділю 27 грудня 1648 р. Хмельницького зустрічали в Києві.

Назвіть основні битви козацького війська в 1648 р. Як ви гадаєте, що забезпечило в них перемогу українському війську?

3. Облога Збаражя і битва під Зборовом. Зборівський договір.

Перші місяці 1649 р. Хмельницький провів у Чигирині, де в переговорах прагнув закріпити досягнуте зброєю. Передусім відправив посольство до хана, яке мало домовитися про збереження союзу. У лютому провів українсько-польські переговори в Переяславі, у результаті яких було укладено перемир'я. Були й зустрічі з посланцями Януша Радзивілла, литовського гетьмана, який очолю-

вав шляхетські війська на землях Литви і Білорусі. Український гетьман запевняв литовців у прагненні до миру, однак указував на гостре невдоволення селян і козацьких низів польсько-шляхетськими порядками. Намагався також заручитися підтримкою донських козаків, серед яких було чимало білорусів і українців. На цей час припали й перші контакти (через посередників, зокрема патріарха Паїсія) з московським царем Олексієм Михайловичем. Однак тоді московський уряд відмовився надати військову допомогу. Так чи інакше, а єдиним реальним союзником козаків у той час були кримські татари. Одночасно з дипломатичними заходами Хмельницький готував військо до нової воєнної кампанії. Було багато ознак, що перемир'я буде нетривалим. Щоразу там і там (особливо на Поділлі) спалахували збройні сутички.

Навесні 1649 р. бойові дії відновилися. Річ Посполита розпочала активні заходи щодо приборкання козацької війни, як уважали у Варшаві. У травні польське військо переправилося через р. Горинь і вторглося на підконтрольні козакам терени південно-східної Волині. Козаки, до яких доєдналися головні сили кримського хана, виступили назустріч. У червні українсько-татарське військо взяло в облогу Збараську фортецю, у якій знаходилася частина польського війська і надвірні зағони князя Яреми Вишневецького. Облога тривала місяць. Від остаточного розгрому польські підрозділи в Збаражі врятувало те, що до міста, сили й ресурси якого вичерпувалися, вирушив на допомогу король Ян Казимир з коронною армією та посполитим рушенням (шляхетським ополченням). За таких умов Богдан Хмельницький та Іслам-Герей III вирішили зняти частину війська з облоги і спрямувати навперейми королю, аби не допустити його наближення до Збаража. Вирішальна битва відбулася в **серпні 1649 р.** біля Зборова. Цього разу не тільки тактична, а й чисельна перевага була на боці козацько-татарських сил (козацьке військо – 30 тис., татарське – 20 тис., польське – 35 тис.). Коронну армію було розбито.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** У XVI–XVIII ст. найбільш поширеною монетою на території України були талери (таляри). У домовленостях, досягнутих між ханом і поляками біля Зборова, йшлося про те, що кримські татари отримають від Речі Посполитої 200 тис. талерів викупу за звільнення обложених жовнів у Збаражі. Традиція карбування талерів походила з Німеччини. Відповідно до Монетного статуту, прийнятого в 1566 р. у м. Аугсбург (Баварія), маса талера становила 29,23 г, у ньому було близько 26 г чистого срібла. Від назви «талер» походять назви деяких сучасних грошових одиниць, зокрема американського долара. Допоміжна історична дисципліна, яка вивчає монети як джерело історичних, економічних, політичних і культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва, називається **нумізмати́ка** (від лат. *numisma* – монета).

■ Талер гданський із зображенням короля Владислава IV. 1639 р.

Перемога Б. Хмельницького не влаштувала Іслам-Герейя III, який намагався затягнути козацько-польську війну, що давала його ордам спустошувати українські землі. Без відома українського гетьмана хан пішов на угоду з поля-

ками, яка передбачала, крім польсько-татарських домовленостей (про щорічну данину татарам в обмін на обіцянку не чинити нападів на землі Речі Посполитої та інше), й умови козацько-польського примирення. Хмельницький був змушений ці умови прийняти, хоча вони далеко не відповідали військовим успіхам і понесеним жертвам. Згідно зі **Зборівським договором**, укладеним **18 серпня 1649 р.** представниками козацького і коронного військ, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр; під владу Війська Запорозького переходила територія Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; земські уряди на цій території могла займати тільки українська православна шляхта; натомість шляхті, незалежно від її віросповідання, дозволялося повернутись до своїх маєтків у цих воєводствах; церковна унія в Речі Посполитій повинна бути скасована, а київському православному митрополиту обіцяно місце в сенаті. У наступні дні Хмельницький присягнув дотримуватися Зборівської угоди і був прийнятий королем у польському таборі.

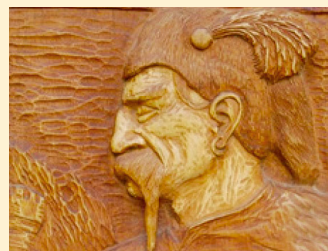

Як розгорталися військові події у 1649 р.? Чому Б. Хмельницький був змушений погодитися з умовами Зборівського договору?

□ **ОБГОВОРІМО** У воєнній кампанії 1648 р. найбільше дискусій викликають події, які в жовтні відбувалися у Львові, а в листопаді – у Замості. На думку істориків Валерія Смоля і Валерія Степанкова, гетьман Богдан Хмельницький «недооцінив значення Львова як центру західного регіону й припустився серйозного прорахунку, не залишивши тут сильної залоги для зміцнення в краї своєї влади». Назвіть аргументи за і проти цієї думки. Поміркуйте, чи виправданим було перемир'я з королівською владою, коли козацьке військо знаходилося в Замості.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Велику роль у подіях Національно-визвольної війни українського народу в 1648 р. відіграв черкаський полковник Максим Кривонос (близько 1600–1648). У Пилявецькій битві він втратив брата, а сам був важко поранений. Виступав проти одноосібної влади гетьмана, не схвалював Замостське перемир'я. Зажив слави безстрашного воїна. Постать Кривоноса увійшла в національну історичну пам'ять. Підготуйте каталог мистецьких творів (пам'яників, картин та ін.), присвячених постаті М. Кривоноса.

□ *Максим Кривонос. Різьба по дереву. Горельєф. Автор Ю. Дяченко. 1985 р.*

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Укладіть події 1648–1649 рр. у хронологічній послідовності. Коли відбулися найважливіші битви цього етапу Національно-визвольної війни?
2. За картою простежте маршрути козацького війська і схарактеризуйте перебіг Національно-визвольної війни в 1648–1649 рр.
3. З'ясуйте, з якими подіями європейської історії збігся початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

4. Проаналізуйте умови Зборівського договору 1649 р. Поміркуйте, чи відповідали вони цілям учасників Національно-визвольної війни.
5. Які риси характеру й уміння проявив гетьман Богдан Хмельницький на початковому етапі війни?

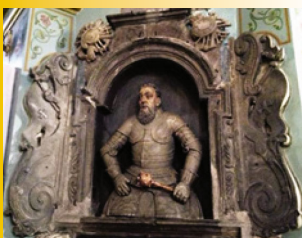
§ 16. УКРАЇНЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА – ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

1. Ідея політичної автономії для козацької України. Першим відчутним результатом Національно-визвольної війни були соціально-економічні зміни. З теренів, зайнятих козаками, польська шляхта в 1648 р. фактично втекла, відтак зникла й панщина. Складнішим було питання про політичний статус звільнених територій. У перший рік війни в козацькому середовищі переважала ідея політичної автономії. У березні 1648 р. Б. Хмельницький від імені козацької ради проголосив вимоги поновити давні права і вольності козаків (ішлося про скасування «Ординації» 1638 р.) та вивести з козацьких територій польських урядників і військо. Згодом ці вимоги кілька разів повторювали під час українсько-польських перемовин.

На розвиток політичних вимог козацтва в той час впливали кілька обставин. Насамперед організатори сподівалися, що до повстання приєднається заможна українська (православна) шляхта. Водночас серед повстанців були сильні й прокоролівські настрої – короля вважали єдиним законним володарем, із зміцненням його влади козацька старшина пов'язувала реалізацію своїх планів. Утім ці сподівання не справдилися. Українська знать – князі і шляхта (за винятком частини збіднілої шляхти) вкрай негативно сприйняла виступ Б. Хмельницького. Вона без вагань зі зброєю в руках виступила на захист Речі Посполитої. Найбільш непримиренним противником гетьмана став Ярема Вишневецький, власник величезних маєтностей в Україні. І навіть єдиний православний сенатор Адам Кисіль, відомий своїми поміркованими поглядами, уважав, що творення козацької держави було б цілковитою катастрофою.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

Адам Кисіль (1600–1653) – український магнат, політичний і державний діяч Речі Посполитої. Походив із старовинного волинського шляхетського роду. Здобув добру освіту і досвід служби в коронному війську. Як прихильник польсько-українського порозуміння (передусім для протистояння московській експансії) виступав на захист українського православ'я. Меценат Києво-Могилянської колегії. Обіймав посади чернігівського, а згодом київського каштеляна, у 1648 р. – брацлавського, а від 1649 р. – київського воєводи. Від 1641 р. – сенатор Речі Посполитої. Під час Національно-визвольної війни українського народу учасник багатьох переговорів з метою знайти компромісні рішення у відносинах між козацтвом і польсько-шляхетським урядом. Натомість з обох боків зазнавав звинувачень у зраді. Похований у родинній церкві с. Низкиничі (нині село у Волинській області).

■ *Надгробок Адама Кисіля у Свято-Успенському монастирі в Низкиничях*

Восени 1648 р. ідею автономії було покладено в проєкт перетворення Речі Посполитої на триєдину польсько-литовсько-українську державу. Її українська частина (князівство) мала охоплювати територію Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств і мати статус, подібний до Великого князівства Литовського. Реалізацію цього задуму козацька старшина пов'язувала з виборами нового короля. У травні Владислав IV помер, і Річ Посполита в розпал козацького повстання залишилася без короля. Відтак в оточенні Б. Хмельницького велися навіть розмови про зведення на трон православного короля. Коли ж неможливість цього стала очевидною, то верхівка української еліти вирішила підтримати в боротьбі за владу брата покійного Владислава IV Яна Казимира.

Поясніть сутність ідеї автономії козацької України у складі Речі Посполитої. Чому на початку війни ця вимога серед козаків переважала?

2. Військо Запорозьке як українська козацька держава. Переможний похід козацького війська 1648 р., розмах повстання, яке втягнуло у свій вир усі верстви суспільства, як і тріумфальний в'їзд Б. Хмельницького до Києва, його спілкування з єрусалимським патріархом і київським духовенством суттєво підвищили самооцінку й політичні домагання козацтва. Вони спиралися на загальні настрої, які вже не поділяли ідеї козацької автономії й прагнули більшого. Сучасники зауважували бажання гетьмана не тільки домогтися «вольностей» для козацтва, а й заявити своє право бути «володарем і князем руських провінцій».

Перші відомості про наміри Б. Хмельницького і козацької старшини домагтися незалежності українських територій від Речі Посполитої відносяться до початку 1649 р. Переломним моментом стали українсько-польські переговори, які в лютому відбулися в Переяславі. В історію увійшла промовиста фраза, яку почули від гетьмана польські послы на чолі з А. Кисілем: «За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині; досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи». Так Хмельницький, уже як владний, упевнений у своїй силі володар, окреслив бажані кордони нової держави.

Прагнення відокремитися від Речі Посполитої («у підданстві і в неволі бути у них не хочемо») ще виразніше прозвучало під час переговорів Б. Хмельницького з московським посольством Григорія Унковського в Чигирині в травні 1649 р. Гетьман наголошував на двох обставинах: неучасті козацтва у виборах нового короля («нас Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували») і спадкоємності давньої княжої традиції («і уступили б мені і Війську Запорозькому всю

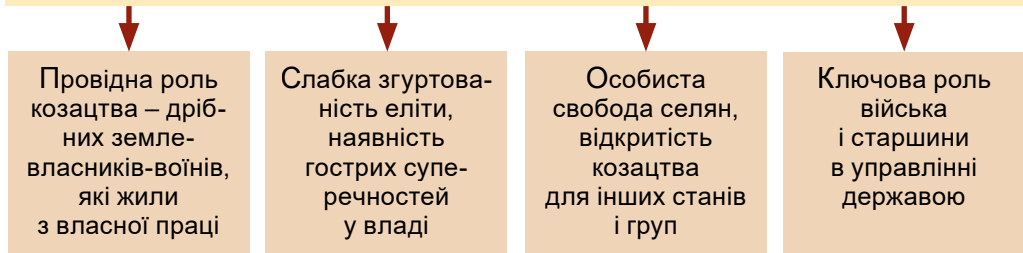
■ ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ

Держава, яку створив Б. Хмельницький, проіснувала майже півтора століття. У сучасній історичній пам'яті українців вона є одним із наріжних каменів творення національної державності. Коли автори Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. покликалися на тисячолітню традицію державотворення в Україні, то з-поміж іншого мали на увазі й Військо Запорозьке.

Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі»). Із розмов з козаками і старшинами Унковський виніс переконання про твердий намір Хмельницького розірвати з Річчю Посполитою.

Особливості Української козацької держави – Війська Запорозького

Оскільки Б. Хмельницький розбудовував державу на традиціях Війська Запорозького, то ця назва увійшла в ужиток і щодо самої козацької держави. Межі Війська Запорозького (або Гетьманщини) як української козацької держави остаточно сформувалися до середини 1650 р. Вирішальним актом на цьому шляху стала Зборівська угода 1649 р. Держава займала територію 180–200 тис. кв. км, охоплювала Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства з населенням 1,6–2 млн осіб. Вона межувала на заході з Молдовою і Польщею, на півночі – з Великим князівством Литовським, на сході – з Московським царством, на півдні – з Османською імперією й Кримським ханством. Кордони держави фактично не мали природних бар'єрів, а тому були слабо захищені.

Поясніть, чому ідея політичної автономії в умовах Національно-визвольної війни швидко себе вичерпала. Коли й у зв'язку з якими подіями відбувся перехід до створення української козацької держави?

3. Державне будівництво. У Війську Запорозькому було запроваджено полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій. Кожний полк був одночасно військовою одиницею і адміністративним округом. Функціонувало 16 полків – 9 правобережних й 7 лівобережних. Полки поділялися на менші військові й адміністративні одиниці – *сотні*, а сотні – на *курені*. Навесні 1650 р. після придушення повстання запорожців, незадоволених політикою гетьмана, Хмельницький реформував Січ. Зокрема, він позбавив січовиків права обирати кошового отамана, розташував тут залогу реєстрових козаків, переніс на Запорозжя полково-сотенний устрій (на базі об'єднань куренів постали військово-адміністративні одиниці – паланки).

Козацькою державою управляла Генеральна військова канцелярія під проводом гетьмана, який мав широкі владні повноваження: видавав універсали, був верховним головнокомандувачем, найвищим суддею і фінансовим керівником. Керувати гетьману допомагала генеральна старшина та дві ради – генеральна військова рада та рада старшин. Урядовці всіх трьох рівнів управління – генерального, полкового та сотенного – складали *старшину*, тобто козацьку еліту. У ній переважали представники старої реєстрової старшини Війська За-

порозького. Були й деякі шляхтичі, які перейшли на бік повстанців, а також вихідці з козацьких низів, міщан, деколи – навіть із селян. Усі вони мали досить різні уявлення про мету війни.

Генеральна військова рада – вищий представницький політичний орган у Гетьманщині середини XVII – першої половини XVIII ст. Виникла на основі загальних козацьких рад Війська Запорозького. Розглядала загальнодержавні справи, передусім зовнішньополітичні, управлінські, економічні. Складалася із старшини і простих козаків, інколи духовенства, міщан і навіть селян.

Генеральна старшина – а) найвищі військові чини та виборні посади в українському козацькому війську; б) члени уряду Української козацької держави середини XVII – XVIII ст. на чолі з гетьманом. До генеральної старшини, крім гетьмана, належали: генеральний обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний.

Універсал – маніфест або законодавчий акт, який видавав гетьман. Гетьманські універсали видавали з приводу військових і земельних справ, призначення урядовців, надання особистих чи групових привілеїв, стягнення податків, зовнішньої політики.

Відповідно до адміністративно-територіального устрою основу судової системи козацької держави склали генеральний, полкові й сотенні суди (вони замінили річпосполитські городські, земські, підкоморські й панські суди). Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й міщани та селяни. У містах і містечках судочинство здійснювали колегії лавників і ратуші, у селах – війти й отамани. Військо відіграло велику роль у підтриманні порядку в державі. Воно користувалося своїм статутом, а в руках гетьмана було дієвим інструментом державного примусу. Політичною столицею держави став Чигирин, а духовно-культурним і релігійним центром залишався Київ.

■ Прапор гетьмана Б. Хмельницького (аббревіатура «Б.Х.Г.Е.К.МЛС.В.З.» розшифровується: Богдан Хмельницький Гетьман Його Королівської милості Війська Запорозького)

■ Печатка Війська Запорозького часів гетьмана Б. Хмельницького

Постійні військові дії, витрати на військо, дипломатичні переговори і спорядження посольств, залучення та утримання татарських підрозділів вимагали чималих коштів. Тому в козацькій державі велику увагу приділяли збору податків, надходжень від оренд і мита. Гетьман видав низку універсалів на захист

маєтностей і землеволодіння православної церкви, а також на підтримку інтересів деяких магнатів і шляхтичів, торговців і купців. Однак якщо підтримка церкви мала ідейні мотиви (православна церква на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим виступала на боці козацтва), то фільваркове господарство було економічною потребою. За умовами перемир'я під Замостям, а пізніше Зборівського договору шляхті дозволено повертатися до маєтків. А це викликало незадоволення містян і селян, які вже не хотіли «звиклого підданства». У подальшому економічна політика Б. Хмельницького вела до утвердження вільної підприємницької діяльності невеликих господарств. Козацький уряд став і на захист міського самоврядування й магдебурзького права.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Функції державного герба виконував герб Війська Запорозького. На ньому зображено козака з шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Спеціального прапора як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена, яких було кілька. У полках і сотнях існували військові корогви з різними емблемами та багатим поєднанням кольорів (білого, червоного, жовтого, синього, малинового та ін.). Особистий прапор Б. Хмельницького, який був білим з яскраво-червоною облямівкою, зберігається в м. Стокгольмі у Військовому музеї Королівства Швеції.

Хмельницький налагодив доволі ефективну дипломатичну службу. Насамперед вона забезпечувала міжнародну підтримку новоутвореної держави та захист економічних інтересів українського купецтва. Так, зокрема, вдавалося підтримувати союзницькі відносини з Кримом і приязні взаємини з Туреччиною. У 1650 р. українські купці отримали право вільної торгівлі на теренах Османської імперії без сплати мита. Неодноразово козацькі дипломати домагалися звільнення купців, ув'язнених на території Польщі чи Литви. Діяльність Генеральної канцелярії, яка була по суті одночасно міністерством закордонних і внутрішніх справ, організовував генеральний писар Іван Виговський.

■ **УКРАЇНА І СВІТ** Формуючи державницькі плани, Б. Хмельницький вочевидь орієнтувався на європейський досвід визвольних революцій і творення нових держав. Не дивно, що в липні 1648 р. литовський канцлер Альбрехт Радзивілл звертав увагу сейму на потребу будь-що зберегти цілісність Речі Посполитої – не забувати про Нідерландську революцію 1568–1648 рр. і Неаполітанське повстання 1647 р.

За правління Б. Хмельницького державний устрій зазнав змін: спочатку мав республіканські риси, а пізніше тяжів до монархізму. До літа 1648 р. ухвали з найважливіших питань приймала генеральна (загальна) козацька рада. Вона контролювала також діяльність гетьмана, генеральних старшин і полковників. Однак що далі розгорталися бойові дії, які вимагали швидких рішень, то більше функції загальної ради перебирала на себе старшинська рада. Після урочистого в'їзду Б. Хмельницького до Києва, коли студенти й викладачі Могилянської колегії вітали його «як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства», а єрусалимський патріарх надав йому титул «світлішого князя», влада гетьмана стала визначальною.

Із 1649 р. владу гетьмана дедалі частіше представляли як освячену Богом, що відобразилося в офіційному титулі, який використовували в діловому листу-

ванні: «Богдан Хмельницький, Божою милістю гетьман з Військом Запорозьким». Остаточо ж вся влада зосередилася в руках Хмельницького – «справжнього володаря» – після Зборівської битви. Тоді припинила діяти загальна військова рада, яку замінила старшинська рада. Перестали вибирати й генеральних старшин і полковників, їх відтепер призначав гетьман. Згодом Хмельницький виношував ідею спадкової монархічної влади, яку підтримували представники тогочасної української політичної та церковної еліти (зокрема, митрополит Сильвестр Косов).

Схарактеризуйте основні напрями діяльності Війська Запорозького як української козацької держави. Яким був її політичний устрій?

□ ОБГОВОРІМО Спираючись на набуті знання як з історії України, так і все-світньої історії, спробуйте спрогнозувати напрям розвитку Війська Запорозького як української козацької держави. Як ви гадаєте, які найважливіші виклики в найближчі роки з'являться перед її очільником – гетьманом Б. Хмельницьким – у внутрішній та зовнішній політиці? У гурті висловіть обґрунтовані судження щодо цього.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

У Чигиринський замок – резиденцію козацької держави за Б. Хмельницького – приїздили посольства з багатьох держав. Місцем для переговорів був і Переяслав. Уявіть себе дипломатом Війська Запорозького – учасником переговорів Б. Хмельницького з польським посольством А. Кисіля в Переяславі 20–25 лютого 1649 р. За дорученням гетьмана підготуйте записку, у якій викладіть бачення козаками і старшиною подій 1648 р.

□ *Дари в Чигирині 1649 р.
Художник Т. Шевченко. 1844 р.*

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Схарактеризуйте розвиток політичних вимог козацтва під час Національно-визвольної війни. Які події стали визначальними для їх нарощування?
2. Як Б. Хмельницький окреслював бажані межі Української козацької держави? Які території входили до її складу?
3. Спираючись на підручник, схарактеризуйте основні напрями розбудови Війська Запорозького як української козацької держави.
4. Поясніть, чому польсько-шляхетська влада прагнула офіційно розглядати повстання лише як боротьбу козацтва за свої права та бунт селянства.
5. Які політичні ідеї та цінності проявилися в козацькому середовищі під час Національно-визвольної війни?

§ 17. ПОДІЇ 1650–1651 рр. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР

1. Відновлення воєнних дій. Зборівський договір не приніс тривалого миру. Польський уряд не полишав наміру силоміць розв'язати українське питання. Навіть після укладення мирної угоди сторонам критично бракувало довіри. Тому-то Б. Хмельницький вимагав гарантій. Відправляючи восени 1649 р. посольство на сейм, він називав конкретних можновладців-сенаторів, які мали присягнути на вірність миру (з-поміж них коронний гетьман М. Потоцький). Навіть більше, вимагав кількох магнатів у заручники задля гарантії збереження миру (зокрема Я. Вишневецького). Урешті-решт гетьман порушив питання щодо встановлення кордону між землями Війська Запорозького та Річчю Посполитою.

У 1650 р. і гетьманський, і королівський уряди шукали для себе вигідні зовнішньополітичні домовленості. На плацдарм для тиску на Річ Посполиту Б. Хмельницький намагався перетворити Молдовію і Трансильванію. Козацьке військо вирушило в Подністров'я. Одночасно гетьман провадив переговори з московським царським урядом про спільні дії проти Речі Посполитої. Своєю чергою, у Варшаві докладали зусиль, аби розірвати союз українців із турками і татарами, налаштувати проти Хмельницького австрійців, а також поліпшити відносини з Москвою. Передвісником наближення нового збройного зіткнення стали провокації польських жовнірів на Поділлі, які нападали на козацьку територію. Наприкінці року Ян Казимир відверто визнав, що для приборкання козаків потрібна сила зброї і що війна немінуча.

Із листопада–грудня 1650 р. українці й поляки почали відновлювати воєнні дії. Старшинська рада постановила зміцнити залоги в містах і фортецях, розпочати збір війська, готувати припаси. Навіть була пропозиція наступати самим, однак без кримського хана, який був гарантом Зборівського договору і з яким знову довелось вести тривалі перемовини про військову підтримку, цього не можна було вчинити. Сейм відхилив козацькі «Прохання» щодо повного втілення Зборівського договору, натомість ухвалив довести чисельність польсько-литовського війська до 50 тис. і скликати шляхетське ополчення. Зростала напруга й усередині Війська Запорозького між селянами, містянами і козаками з одного боку, та шляхтою з другого. У передчутті відновлення війни, а особливо після від'їзду з Києва А. Кисіля, шляхтичі почали масово залишати свої маєтки.

Воєнні дії відновилися в **лютому 1651 р.**, коли 20-тисячна польська армія на чолі з польним коронним гетьманом Мартином Калиновським залишила позиції поблизу Кам'янця на Поділлі і вирушила в напрямку Бара, щоб атакувати

Титульний лист реєстру Війська Запорозького 1649 р., до якого було вписано 40 тис. козаків. На першій сторінці герб гетьмана Б. Хмельницького і повний титул короля Яна II Казимира

Брацлавський полк. Зіткнення передбачали, але тоді це стало несподіванкою для козацького війська, адже переважала думка, що взимку коронна армія не наступатиме. У запеклій битві за містечко Красне українське військо, незважаючи на відчайдушну хоробрість, зазнало поразки, а брацлавський полковник Данило Нечай загинув. У березні полковник Іван Богун докладав величезних зусиль, аби затримати наступ польського війська в районі Вінниці. А сподівання Хмельницького, що коронне військо вдасться розбити біля Кам'янця, виявилось марним.

■ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Іван Богун. Художник Д. Нарбут. 1990 р.

Іван Богун (р. н. невідомий – 1664) – український військовий діяч. Походив з дрібної шляхти. У 1640-х роках – активний учасник козацьких походів проти турків і татар. З початком Національно-визвольної війни – серед старшин Чигиринського полку. У 1650–1657 рр. – кальницький (вінницький) полковник. Учасник багатьох битв, у яких виявив неабиякі здібності полководця, мужність і винахідливість. Під час Берестецької битви 1651 р., коли через відступ кримського хана Іслам-Герей III і захоплення татарами Б. Хмельницького в полон українське військо опинилося в оточенні противника, обраний наказним гетьманом. Згодом рішуче виступав проти союзу з московським царем, однак не підтримував і пропольську орієнтацію І. Виговського. З початком Руїни неодноразово опинявся в центрі конфлікту старшинських угруповань. Розстріляний біля м. Новгород-Сіверський за підозрою у відносинах з гетьманом Іваном Брюховецьким. Подвиги Богуну оспівані в народній творчості, зокрема історичній думі «Іван Богун».

Чому Зборівська мирна угода була нетривалою? За яких обставин розпочався новий етап війни?

2. Битва під Берестечком. Хмельницький до останнього відтягував залучення до воєнних дій усєї армії: прагнув завершити мобілізацію і якнайкраще озброїти військо, а також чекав на підтримку татар, які зволікали. Гетьман стикався й з іншими труднощами. В умовах вимушеного очікування й дошкульного голоду і хвороб підтримувати бойовий дух війська було дедалі складніше. Після смерті Данила Нечая в старшинському оточенні почали брати верх прихильники збереження миру з королем, які орієнтували на цю позицію генерального писаря Івана Виговського. Внутрішня ситуація була така непевна, що в травні 1651 р. Хмельницький вирішив скликати «чорну» раду війська (уперше від 1648 р.). Зібравшись на полі неподалік Зборова, чимало старшин виступали проти продовження війни, тоді як рядові козаки наполягали прийняти виклик. Урешті-решт рада висловилася за війну.

Йшло до великої битви, а ситуація складалася щоразу не на користь Б. Хмельницького. Поле для вирішального бою, зважаючи на затримку військ кримського хана, обрав не він, а польське командування на чолі з королем Яном Казимиром. Це була місцевість поблизу Берестечка: широке рівнинне поле з правого боку

оточене великим лісом, а з лівого – великими розливами і непролазними болотами, які утворювалися при впадінні р. Пляшівки в Стир. Такий рельєф був ідеальним для багатотисячної польської кінноти. Погодившись на битву в цій місцевості, Хмельницький розраховував на узгоджені дії козацької піхоти, яка мала скувати основні сили супротивника, і татарської кінноти, яка мала завдати вирішального удару. Українсько-татарське військо нараховувало 80–100 тис. осіб. Загальна чисельність польської армії досягала 75–80 тис. (це була найбільша польська армія, яку вдалося зібрати чи не за всю історію Речі Посполитої аж до кінця XVIII ст.).

■ *Поле Берестецької битви (сучасна панорама зі сходу)*

Кіннота не відігравала у козацькому війську вирішальної ролі, й кінні козаки часто йшли в бій пішо, залишаючи позаду коней джурам. Озброєні мушкетами і шаблями, лави козацького війська наступали трьома рядами. На відміну від польської кінноти, яка робила лише один залп при наблизенні до ворога, козацька піхота, повільно просуваючись уперед, стріляла безперервно – перший її ряд після пострілу переходив у третій ряд і, перезаряджаючи зброю, звільняв місце для другого. Історики пишуть, що одягнуті в чорні короткі свитки, козаки справляли враження важкої чорної хмари, що, разячи вогнем, поволі і впевнено насувалася на ворога.

Битва під Берестечком тривала майже два тижні – **28 червня – 10 липня 1651 р.** Вирішальний бій відбувся у третій день. Тоді густий туман довго вкривав поле. У білій імлі люди не бачили один одного на відстань списа. Як тільки туман розсіявся й відкрилася панорама протистояння двох величезних армій, розпочався бій. До вирішальної сутички дійшло під вечір. Однак у момент, коли стрімка атака кінноти могла забезпечити перемогу, кримський хан з усім військом відступив. Щоб з'ясувати ситуацію, Б. Хмельницький наказав полковникові Филону Джалалію утримувати оборону, а сам відправився за ханом, у якого по суті став бранцем аж до кінця битви. Увесь той час козаки під проливним дощем мужньо боронили оточений табір, одночасно частина старшини вела перемовини з поляками про умови примирення. Урешті-решт українському війську під орудою Івана Богуна, якого старшина обрала наказним гетьманом, таки вдалося, хоча й з втратами, вирватися з оточення.

Опишіть перебіг Берестецької битви. Поміркуйте: чому для козацького війська вона закінчилася невдачею.

3. Білоцерківський договір. Поразка під Берестечком змусила Б. Хмельницького переглянути деякі підходи до організації війська. Надія на татарську допомогу якщо не згасла повністю, то стала стриманішою. На деякий час гетьман зробив своєю резиденцією Корсунь, намагаючись мобілізувати козацькі полки. У той час найбільша загроза нависла над Києвом через наступ литовського війська на чолі з Я. Радзивіллою. У **серпні 1651 р.** литовське військо за-

йняло Київ, учинивши грабунки не лише містян, а й церков і монастирів. Тим часом польська армія на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким від Берестечка також рухалася на Київщину – у напрямку Білої Церкви. Щоб запобігти об'єднанню польського і литовського військ, Хмельницький розпочав активні дії. Утім, не всі його заходи були успішними. Більш дошкульним для польсько-литовського війська був народний опір, особливо на Поділлі, де після звістки про поразку під Берестечком селяни й містяни взялися за зброю, аби не допустити повернення старих порядків.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Поетеса Ліна Костенко в історичному романі «Берестечко» так описала переживання Б. Хмельницького після Берестецької битви:

*І що тепер? Що вдіять, що почати?
Ні булави, ні війська, ні печати.
Моя вина. Мій гріх перед людьми.
Усе ж було за нас.*

*Чому ж програли ми?!
...Був ранок. Був туман.
Було сто тисяч війська.
І меч свячений був. Усе було тоді.*

І гетьманський, і королівський уряди потребували перепочинку для військ. В умовах спустошення величезних територій і наближення зими розвивати наступ було неможливо. Полякам і литовцям дошкуляли невеликі козацькі і партизанські загони із селян і містян. Припинення кровопролиття і бодай тимчасове перемир'я ставало вкрай актуальним для обох сторін. Переговори почалися на початку вересня і кілька разів уривалися. Посередником у переговорах козаків із королем Хмельницький намагався залучити кримського хана, а з коронним гетьманом – Адама Кисіля. Спочатку позиції сторін були майже полярними: якщо поляки наполягали на зменшенні козацького реєстру до 12 тис., залишенні козаками шляхетських маєтків, розірванні союзницьких відносин з татарами, розташуванні підрозділів коронного війська на козацькій території, то українці – підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р.

Фрагмент Білоцерківського договору від 28 вересня 1651 р.

Лічбу війська реєстрового дозволяємо впровадити і призначаємо на двадцять тисяч, і це військо через гетьмана і старшину має бути зреєстроване, і в самих добрах [маєтках] його королівської милості, у воеводстві Київському, нічого не займаючи із Брацлавського та Чернігівського, має мати розташування на постій, а добра шляхетські мають залишатися вільні, і ті реєстрові ніде не мають залишитися, але хто козаком реєстровим у лічбі двадцяти тисяч залишається, той із добр шляхетських на Київщині та Чернігівщині і з добр його королівської милості має перенестися до добр його королівської милості Київського воеводства туди, де військо його королівської милості утримуватися буде. А хто тільки виходитиме із реєстрових козаків, такий кожен має вільний продати своє добро без перешкод панів, також старост і підстарост.

*Шевчук В. Козацька держава як ідея
в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVII ст.:
У 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1. С. 732–733.*

Урешті-решт **28 вересня 1651 р.** було укладено Білоцерківський договір – мирну угоду між урядом Б. Хмельницького і представниками польського короля Яна Казимира, яка суттєво звужувала політичну автономію Війська Запо-

розького. Козацький реєстр встановлено у 20 тис. осіб. Виписаних з реєстру козаків зобов'язано повернути до попереднього соціального стану. Козацькою територією визнано лише Київське воєводство, де козакам дозволено жити тільки в так званих королівщинах – землях, які знаходилися у власності короля. З Брацлавського і Чернігівського воєводств реєстрові козаки повинні були виселитися, натомість шляхті дозволено повернутися до своїх маєтків, зокрема і на козацьких теренах. Договір підтверджував Хмельницькому гетьманські повноваження, однак підпорядковував його владі коронних гетьманів. Гетьман був зобов'язаний сприяти укладенню союзу між Кримським ханством і Річчю Посполитою або розірвати відносини з ханом. За умовами договору Військо Запорозьке позбавлено права дипломатичних відносин з іноземними державами. У Білоцерківському договорі, на відміну від Зборівського, не йшлося й про лінію розмежування козацьких земель із територією Речі Посполитої.

Опишіть ситуацію в Україні після Берестецької битви. Проаналізуйте умови Білоцерківського договору.

□ ОБГОВОРІМО Воєнна кампанія 1651 р. відбувалася в умовах наростання внутрішніх суперечностей у Війську Запорозькому, зокрема між низами і старшиною. Особливо значне загострення соціальної напруги спричинив Білоцерківський договір. Не минулося без антигетьманських виступів. До примирення з польсько-литовською владою, аби уникнути жертв і руйнувань, схилилася й верхівка православного духовенства на чолі з митрополитом Сильвестром Косівим. Проаналізуйте внутрішню ситуацію в козацькій державі й запропонуйте обґрунтовані судження на підтримку позиції низів чи старшини.

□ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО На Вінничині біля с. Черемошне посеред поля високе курган, обсаджений деревами. На ньому могила (згідно з народними переказами) козацького полковника Данила Нечая. Аж до ХХ ст. на цьому місці стояв лише дерев'яний хрест, а чотиригранний обеліск з надписом було встановлено лише в 1954 р. Сьогодні це пам'ятка історії та культури національного значення. Довідайтеся більше про могили козацьких ватажків з часів Хмельниччини. Поміркуйте про те, як подвиги козацьких ватажків відображені в народній пам'яті. Напишіть про це есе.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Назвіть у хронологічній послідовності найбільш значущі події Національно-визвольної війни, які відбулися в 1650–1651 рр.
2. На яких територіях розгорталися події Національно-визвольної війни в 1650–1651 рр.? Покажіть на карті місце Берестецької битви.
3. За наведеним кодом або посиланням <https://cutt.ly/bhctxgR> здійсніть віртуальну мандрівку до Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Прочитайте історію музею, перегляньте галерею пам'яток, що входять до комплексу. Спираючись на підручник і додаткову інформацію, опишіть перебіг воєнної кампанії 1651 р., зокрема битви під Берестечком.
4. Визначте причини, які призвели козацтво в 1651 р. до військових поразок та анулювання значних здобутків українського державотворення, досягнутих раніше.

5. Народні перекази зберегли історію про козаків, які під час Берестецької битви, у відповідь на обіцянку дарувати їм життя, викинули у воду з гаманців гроші і продовжували боронитися. Про які риси характеру козаків це свідчить?

§ 18. ВІДНОСИНИ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ. МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ

1. Кримське ханство як союзник Війська Запорозького. Плануючи повстання, Б. Хмельницький шукав союзників. Майбутній гетьман добре розумів усі слабкі сторони козацько-селянського війська, що проявилися під час попередніх виступів. Великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була

■ Татарський лучник

відсутність кінноти. Рішення Хмельницького було таким же ефективним, як і сміливим. Він звернувся з пропозицією про військовий союз проти поляків до давнього супротивника козаків – кримських татар. Початок 1648 р. дав для цього добру нагоду. Саме тоді, коли його посольство прибуло до Криму, взаємини хана з поляками стали вкрай напруженими, і на допомогу козакам на чолі 4-тисячного загону хан Іслам-Герей III послав відомого воєначальника Тугай-бея.

Угоді з Кримським ханством передувала домовленість з Портою¹, під протекторатом якої знаходився Крим. Військово-політичний союз між Військом Запорозьким і Кримським ханством укладено в березні 1648 р. Бахчисарайський договір передбачав взаємну військову допомогу, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й

руйнувати церкви, платню татарам за надану підтримку. Козаки зобов'язувалися припинити походи проти Криму й погоджувалися направити свої підрозділи на допомогу султану до фортеці Кандії – останнього опорного пункту венеційців на о. Крит. У 1649 р. чинність козацько-татарського союзу було підтверджено з наголосом на забороні татарам грабувати населення і брати ясир на всіх українських землях. Вочевидь, реальність була трохи іншою.

■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** Сучасні історики звертають увагу, що українсько-татарські відносини в козацькі часи характеризували не лише конфлікти й ворожнеча, а й плідні союзи. Козацька держава постала завдяки допомозі кримських ханів. Більше про це можна довідатися з книжки історика Тараса Чухліба «Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років» (Київ, 2017).

Хмельницький фактично не розпочинав жодної битви, не дочекавшись татарського війська. Допомога кримських татар була важливою у перемогах на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Однак від 1649 р. союз з

¹ Блискуча Порта (Оттоманська Порта, Осаяна Порта, Висока Порта) – прийнята в історії дипломатії та міжнародних відносин назва уряду (канцелярії великого візира та дивана) Османської імперії.

татарами, з одного боку, посилював Військо Запорозьке, а з другого – обмежував свободу дій щодо Речі Посполитої. Після кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна була змушена особливо зважати на позицію ханства. Одночасно уникати загострення відносин із Кримом та утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики було складним завданням. Хан боявся змови проти нього козаків з королем і діяв так, аби не допустити посилення жодної із сторін.

Основні риси політики Кримського ханства щодо Війська Запорозького

Дотримання політики «рівноваги сил», спрямованої, з одного боку, на послаблення Речі Посполитої, а з другого – недопущення утворення сильної незалежної козацької України

Спроби використати Гетьманщину для реалізації задуму приєднати до Криму Астраханське і Казанське ханства та досягнути незалежності від Порти (гетьман ледве ухилився від планів спільного походу на Москву)

Використання війни як способу збагачення, здобуття фінансових і матеріальних ресурсів (тому-то поведінка татар на теренах козацької України викликала невдоволення, а то й обурення серед простих козаків, селян і містян)

Великого розголосу набули дії татарського війська під час Берестецької битви. Втеча хана відіграла фатальну роль у ході битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу шляхті охопити її півколом облоги, залишила повстанців без керівника. Історик та археолог Ігор Свешніков, який досліджував поле Берестецької битви і письмові джерела про битву, так пояснив причини відступу хана з поля бою: «До зради кримського хана під Берестечком спричинились, мабуть, і релігійна заборона мусульманам воювати в час свята байраму, що припадало саме на ці дні, і невміння вести затяжний бій і стримувати добре озброєне регулярне королівське військо, і бажання без втрат в людях, зрадою, як під Зборовом, домогтися матеріальної користі за рахунок своїх союзників, і низький моральний стан ординської армії, і, врешті, недовір'я як до короля, так і до козаків».

Як розгорталися від 1648 р. відносини Війська Запорозького із Кримським ханством? Чому Б. Хмельницький потребував військово-політичного союзу з кримським ханом?

2. Молдовські походи козацького війська. Від початку війни важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності українського уряду були придунайські князівства. У 1648 р. до Б. Хмельницького приїздили представники молдовського господаря Василя Лупула, волоські посланці, трансильванське посольство від Дердя І Ракоці. Однак зближення Лупула з Річчю Посполитою призвело до погіршення українсько-молдовських взаємин. Для тиску на Молдовію Хмельницький намагався діяти через турецького султана Мегмеда IV, звернувшись до нього в 1650 р. із проханням звести на молдовський престол Мойсея Могили, брата київського митрополита Петра Могили.

Причини молдовських походів козацького війська

Прагнення Б. Хмельницького досягти військово-політичної ізоляції Речі Посполитої	Намагання схилити Молдовське князівство до союзу з Українською козацькою державою	Перешкодити польським планам використати Молдовію як плацдарм для наступу на Україну
--	---	--

У серпні–вересні **1650 р.** відбувся *перший молдовський похід* козацько-татарського війська, яке оволоділо Яссами. Хмельницький домогся від Лупула укладення угоди про військово-політичну підтримку і згоду на шлюб молодшої доньки молдовського володаря Розанди зі своїм старшим сином, 18-річним Тимошем. Старша донька Василя Лупула – Марія вже була видана за литовського гетьмана Януша Радзивілла, і це давало Хмельницькому надію на налагодження союзу з Великим князівством Литовським. Однак після поразки українського війська під Берестечком молдовський господар розірвав угоду; погодився її поновити лише після переможної для козаків Батозької битви, коли до Ясс у липні–серпні **1652 р.** рушив козацький загін на чолі з Тимошем Хмельницьким (*другий молдовський похід*). Весілля Тимоша і Розанди таки відбулося.

Битва під Батогом

Із молдовськими походами була пов'язана битва неподалік гори й містечка Батіг (нині с. Четвертинівка недалеко від Тростянця на Вінниччині) **1–2 червня 1652 р.** між українсько-татарським військом під керівництвом Б. Хмельницького і польським військом під командуванням коронного гетьмана Мартина Калиновського. Після Білоцерківського договору в Україні визрівало невдоволення його умовами. Приводом до початку воєнних дій стало порушення молдовським господарем Василем Лупулом союзного договору. Польське ж військо, яке висунулося на Поділля, мало на меті перекрити козакам шляхи сполучення з Молдовією, перешкодити молдовському походу; до того ж Калиновський також претендував на руку Розанди Лупул. У битві польська армія зазнала нищівного розгрому. Калиновський і його син загинули. З-під Батога козацький підрозділ на чолі з Тимошем Хмельницьким продовжив другий молдовський похід. Сучасники порівнювали перемогу Б. Хмельницького під Батогом з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами 216 р. до н. е. Батозька битва означала розірвання Білоцерківського договору і відновлення кордонів Війська Запорозького, як передбачав Зборівський мирний договір.

У Волохії й Трансильванії цей шлюб сприйняли як підготовку до молдовської експансії. Зростання ролі України в регіоні не входило також у плани турецького султана й кримського хана. Ще менше зацікавленим у започаткуванні українсько-молдовської династії був польський королівський уряд. У 1653 р. внаслідок заколоту і вторгнення у Молдовію волосько-трансильванських військ В. Лупул втратив владу. На допомогу тестеві вирушив із козацьким військом Тиміш Хмельницький. У **1653 р.** відбулися *третій* (квітень–травень) і *четвертий* (серпень–вересень) молдовські походи козацького війська.

Але навіть за допомогою козацького війська В. Лупул не зміг надовго затриматися на троні. Однак встиг підбурити зятя до захоплення Волохії, що призвело до формування антиукраїнської коаліції у складі Молдовії (на чолі з уже